

כתם של עננה קלה
חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה

עורך: יואל אליצור

ספר זה הוצא לאור בסיוע
הקרן הלאומית למדע והאוניברסיטה העברית

כתם של עננה קלה

חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה

עורך: יואל אליצור

אדום

הוצאת הקיבוץ המאוחד

**“The Blot of a Light Cloud”
Israeli Soldiers, Army, and Society in the Intifada**

Editor: Yoel Elizur

עורך הסדרה

ג'ורא רון

המערכת

שלומית אביאסף

דבי אילון

תמנע הורביץ

דנה פרייך-חפץ

עוזי שביט

עיצוב

רוני בלוסטוקי

מסת"ב 1-0661-02-965-978 ISBN

© כל הזכויות שמורות

להוצאת הקיבוץ המאוחד

Hakibbutz Hameuchad

Publishing House Ltd., Tel Aviv

Printed in Israel 2012

עמוד: סטודיו ע.ג.ע. בע"מ

נדפס בישראל

דפוס "חידקל" בע"מ, תל אביב

© כל הזכויות בצילומים וביצירות של האמנים הבאים שייכות להם:
ברכה ל' אטינגר ומוטי גבע, מיקי קרצמן, אלכס ליבק, דויד ריב, ג'ואל קנטור, משה גרשוני.

תוכן עניינים

9	מישאל חשין – פתח דבר
12	1. יואל אליצור – הקדמה: שיח העוולה
37	שער ראשון: ברוטאליות של חיילים ודיכוי האוכלוסיה בשטחים במהלך האינתיפאדה הראשונה
39	2. יואל אליצור ונופר ישי-קרין – "כיצד יכול לקרות מצב?": מחקר נרטיבי על מעשי עוולה של חיילי צה"ל באינתיפאדה
77	3. דויד גרוסמן – חדות הכיבוש
82	4. שמעון שמיר – מ"שבירת עצמות" לתהליך מדיני: סיפור אישי
93	5. אורי גיר – השפעת המדיניות של הצבא והממשלה על האוכלוסיה הפלסטינית באינתיפאדה הראשונה
102	6. "בצלם" מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים – סיכום מצב: זכויות האדם בשטחים בשנים 1997-2009
107	שער שני: צילה הפנימי של הברוטאליות
109	7. דן בר-און – מי הם מחוללי הפשעים בצבא ומי אנחנו?
124	8. קרן נאמן – האינתיפאדה במעגל הזוגי: האם הגברים רוצים לספר והאם הנשים רוצות לדעת?
140	9. חנה אולמן – לראות את המחסומים: על תהליך העדות בחברה ובטיפול
156	10. ברכה ל. אטינגר ומוטי גבע – מחסום חווארה, 19 בספטמבר 2006
158	11. ניסים אבישר – האינתיפאדה ובריאות הנפש: אנשי מקצוע בדילמה אתית ומאבקים פנימיים
177	שער שלישי: האם ניתן למנוע ברוטאליזציה במצב של כיבוש?
179	12. יעקב עמידרור – צבא הוא מקצוע אכזרי, בין ככובש ובין כמגן ומשחרר
192	13. ראובן פדהצור – צורבים בתודעה ופוגמים בדמוקרטיה

14. ניר גזית ואיל בן-ארי – כיבוש צבאי מתמשך, סדר פוליטי
ואלימות צבאית 199
15. אמיר אנגל ואסף שרון – כיצד יכול שלא לקרות?
על הסברים של אלימות צבאית 227
16. מרדכי קרמניצר – התנהגות ברוטאלית של חיילי צה"ל
והשפעת הכיבוש על החברה הישראלית: אחריות
אישית ושלטונית 248
- 257 שער רביעי: הכחשה, דהומניזציה וקיצוניות מול יהדות הומנית
17. אליעזר ויצטום ורות מלקינסון – הכחשה והתעלמות
כפופסי התמודדות של החברה הישראלית מול אובדן וטראומה 259
18. ירון אזרחי – מגמת הפוליטיזציה של הכוח הצבאי
ושקיעת אתוס האורח הלוחם בישראל העכשווית 279
19. יפעת מעוז – תפיסה של איום קולקטיבי פלסטיני
ודעה-הומניזציה של פלסטינים כמנבאים לגיטימציה של
דעת הקהל היהודית-ישראלית לביצוע אקטים תוקפניים
כלפי אזרחים פלסטינים 293
20. הלל בן ששון – "והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי
שמוע": רוע ואידיאולוגיה בימין הקיצוני האלים 303
21. אביעד הכהן – "מה הוא רחום וחנון, אף אתה רחום
וחנון!": על אכזריות ורחמנות בעולמה של מורשת ישראל 325
- שער חמישי: כיבוש וסטייה בראי הספרות והשירה,
האמנות והתקשורת החזותית
22. שירים 349
- א. נתן אלתרמן, על זאת 351
- ב. דליה רביקוביץ, אסוציאציות 353
- ג. מאיר ויזלטיר, בעד ונגד 355
- ד. רמי דיצני, שתן בשדה רקב 357
- ה. שי דותן, רגע אחד 358
23. אריאל הירשפלד – אווירוני נייר נגד פלדה וזכוכית משוריינת 359
24. רעיה מורג – להצטלם תוך כדי התעללות 367
25. מיקי קרצמן – האינתיפאדה הראשונה שלי 372
26. צילום ואמנות
א. מיקי קרצמן, שכם, 1988 377

378	ב. מיקי קרצמן, חלחול, 1989
379	ג. מיקי קרצמן, מחנה הפליטים בלאטה, 1988
380	ד. אלכס ליבק, ג'נין, 1990
382	ה. דויד ריב, red helicopter with news text
383	ו. ג'ואל קנטור, 1984
384	ז. משה גרשוני, הבעיה של הציור היא הבעיה הפלסטינאית
385	ח. משה גרשוני, יד ענוגה
387	27. עמי שטייניץ – ראיית עולם ועולם נראה
	28. שירים
390	א. נתן זך, לכחותינו שלום
391	ב. טוביה ריבנר
393	רשימת מחברים

מוקדש לאורי גרוסמן ולדן בר־און,
אנשי אמת, רודפי צדק ומבקשי שלום שעשו, כל אחד כפי יכולתו,
להפחתת העוול במקומנו.
יהא זכרם ברוך.

שנות השבעים של המאה העשרים היו משופעות בקריאות לשירות מילואים פעיל (שמ"פ); כך במספר הקריאות וכך באורכן של תקופות השירות. וגדוד 68 שבחטיבה 16, מגדודי חי"ר של צה"ל, היה בתוך כל אלה. היה זה בשנת '71 – ואולי היתה זו שנת '72 – שגדוד 68 זומן לשירות מילואים, לביצוע פעילויות מפעילויות שונות במדבר יהודה ובסביבותיו. במהלך השירות נתבקשה מחלקה אחת מפלוגה ג' להתלוות לחיילי משמר הגבול (מג"ב) בעריכת חיפושים בכפרים שליד חברון. משימת החיפושים הוטלה על אנשי מג"ב, ואילו אנו, חיילי חי"ר, צוינו להיות צמודים לאנשי מג"ב לעת החיפושים. נכנסנו לבתיהם של הכפריים והחיפושים נערכו בנוכחותנו. עברו כארבעים שנה מאז אותם אירועים, אך תמונת החיפושים שהיו אז ניצבת נגד עיניי כמו נערכים הם החיפושים היום.

מקומות המגורים של הכפריים היו דומים זה לזה: חדר גדול, ריק באמצעו, והרהיטים הדלים של בניה הבית ניצבים ליד הקירות סביב-סביב. לעת עריכת החיפוש, בשעות הבוקר, נערמו מזרנים זה על-גבי זה ליד אחד הקירות, ואני משער כי לעת ערב נפרשו המזרנים על הארץ, זה-בצד זה, לשנת הלילה. אנו, חיילי חי"ר, לא ידענו מראש כיצד יערכו החיפושים, אך הברוטליות של מעשה החיפושים היכתה אותנו בתדהמה. עריכת החיפוש היתה על דרך תחיבת הרובים בינות למזרנים, והשלכת המזרנים סביב-סביב על-פני החדר. זה היה גורל המזרנים ובדומה נגזר גורלם של רהיטים אחרים שהיו בחדר. וכל אותה עת הייתה מתבוננת בנו אשת-הבית בעיניים קמות (אינני זוכר שהיה גבר נוכח במקום). משעזבנו את המקום היה החדר כלאחר פוגרום. אינני יודע אם היתה זו – בעגה המקובלת – "הוראה מגבוה" לנהוג כך בחיפוש או אם היתה זו "יוזמה מקומית" של מפקד זה או אחר (קרא: סמל או קצין זוטר של מג"ב). זאת אני יודע, שאנו, חיילי חי"ר, לא ידענו את נפשנו מבושה ומעזווע. כך, מכל מקום, חשתי אני, ואת בושתי אני מזכיר ומגולל היום.

מפקדינו בצבא לימדו ומלמדים את ידינו לעשות מלחמה: להילחם, לירות

באויב – לפצוע ואף להרוג משעולה הצורך בכך – ולדעת להתגונן מפני הקמים עלינו. כך לימדו ומלמדים אותנו – כך, ולא עוד. לא לימדו אותנו, ואין מלמדים אותנו, להרע לאנשים, לפצוע בכבודם, להתאכזר לזולת, להשפיל את האחר, לבזות את מי שאינם כמותנו. אני מניח כי מעשה החיפושים היה צורך נדרש בשעתו ובמקומו. ואולם, בהילוכם של חיילי מג"ב, בדרך עריכת החיפושים, פגענו אנושות בכבודם של מי שאנו חבים בכבודם. והרי גם מי שאינו כמותנו, כבוד האדם מלווה אותו באשר ילך ויבוא. מה היה לנו אפוא שראינו לפגוע בכבודו של האחר, והוא אדם כמותנו? והנה אנו, חיילים פשוטים מן המניין (חפ"ש), המעשים נעשו לעינינו, ואילו אנו עמדנו דוממים ונדהמים אל-מול פני הרוע שהשתלט על חלל החדר וניגר אל הארץ, ולא אמרנו דבר. בעצם נוכחותנו, ובשתיקתנו – זאת ידעתי אז וזאת אני יודע היום – הפכנו בעל-כורחנו שותפים למעשה ההשפלה המכוער והבוזי; אכן, שותפים שלא-מרוצון, שותפים שלא ככוונת-זדון, ובכל זאת שותפים.

אותם חיילי מג"ב לא היו שונים מאיתנו, חיילי החי"ר. אכן, הם היו צעירים מאיתנו בשנים אחדות, אך זאת ולא עוד. בסוגריים אוסיף, כי דווקא גילם הצעיר של חיילי מג"ב הבליט את מעשה ההשפלה. כך הוא שעה שנער-גבר בן 19 או בן 20 משפיל איש או אשה שבשנות החמישים או השישים לחייהם. פניהם של אנשי מג"ב היו כפנינו-שלנו, ולולא הפרש הגילים ניתן היה בנקל להחליף בינינו. ואם אומנם ממקום אחד באנו, גם אנשי מג"ב גם אנו, כיצד זה שאנשי מג"ב נהגו כפי שנהגו ואילו אנו, חיילי חי"ר במילואים, נדהמנו ורגזנו? מאז אותם ימים רחוקים הרהרתי בדברים שוב ושוב, עוד ועוד, והמחזה הקשה שחזיתי בו שב ועלה נגד עיניי.

"ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המוות ואת הרע" (דברים ל', ט"ו). יצר הטוב ויצר הרע ירדו לעולם אחוזים וכרוכים זה-בזה, והשניים – כל אחד מהם על צידו-שלו – מומנים עצמם לאדם, לכל אדם, מיום היוולדו. האדם, כל אדם, הוא שיוציק אליו, לרצונו, את יצר הטוב או את יצר הרע, ובעצת אחד מן השניים ילך. כמה נשתנו אפוא אותם חיילי מג"ב שדיברנו בהם מאיתנו, חיילי מילואים של חי"ר? והרי גם הם גם אנחנו גדלנו באותו מחנה ולחכנו אותו ירק השדה? אין צורך שנרחיק לכת והרי התשובה מוזמנת לנו כמו-מעצמה. נוסחת-הפיענוח תימצא לנו בשיגרת-המעשה, בשיגרת-החיים, באותה שיגרה השוחקת את הטוב שבנו, בשיגרה המאבנת את הרוך והחמלה הטבעיים בנפש, בשיגרה המקקה את

היכולת לדעת בין טוב לרע. חזרה שוב ושוב, עוד ועוד, על אותם מעשים – ולו מעשים שאינם מן השיגרה, בהם מעשים שאינם ראויים – מביאה מאליה לאדישות לסיבלו של הזולת, להקהיית הרגשות, לטימטום הלב. אנו, חיילי חי"ר, שלא הורגלנו ולא ידענו מעשים מעין־אלה שנעשו נגד עינינו, ובהיותנו אך אורחים־לשעה, פקד אותנו זעזוע. אינני מוציא מכלל אפשרות שלו אני חייל מג"ב, ולו זה היה עיסוקי ביומיום, אפשר הייתי גם אני נוהג כחיילי מג"ב אלה שנתלווינו אליהם. וכי אני וחבריי בחי"ר נעלים אנו על חיילי מג"ב? עקור אדם ממקומו ונטע אותו במקום לא־לו; הטל עליו עשייה שלא הורגל בה ואשר לא ידעה, וכך יום אחרי יום, שעה אחרי שעה; וכמו מעצמו יתחולל מהפך בנפשו ובמערך רגשותיו, עליונים יכול שיהפכו תחתונים ותחתונים יכול שיהפכו עליונים. שינוי מעין זה כי יתחולל בנפשו של אדם, ילך השינוי באשר ילך האדם, גם כאשר יחזור לביתו, למשפחתו, לידידיו ולסביבתו הטבעית. אני זוכר היטב, כי בשובי משירות מילואים ארוך בחי"ר, היטלתי על עצמי לנקות את פי ימים אחדים, שלא הרי שפת קסרקטין כהרי שפתנו בחיי היומיום; ואם כך ב־40 ימי מילואים, צא ושער מה דין חייל המבלה בקסרקטין שנה ושנתיים ושלוש שנים. וכך יימצא לנו, שההרגל בעשייה קשה יביא לכך שהאמא בבית תקבל ילד שונה בתכלית מן הילד ששלחה לצבא.

לא בכדי מתפללים שומרי מצוות בתפילת השחר: "אל תביאנו... לא לידי ניסיון ולא לידי בזיון". יודע אדם בו כי יתקשה לעמוד בניסיון, וסופו שיחטא. על־כן: אנא, אל תעמידנו בניסיון. חיילי מג"ב – וכמותם חיילים למטות צה"ל השונים – עוברים בכור־הניסיון יום־יום, שעה־שעה. האם הדרך הנכונה היא אך לשופטם ולצורפם בכור־המוסר – אולי אף בכור־המשפט – או שמא, ביודענו כי זה האדם, וכי אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה, שומה עלינו להוסיף ולעשות לשינוי המציאות מעיקרה, ועל דרך זה, בבחינת הלך החבל אחר הדלי, יבטל וייעלם מאליו כור־הניסיון?

"כיצד יכול לקרות מצב?" מחקר נרטיבי על מעשי עוולה של חיילי צה"ל באינתיפאדה¹¹

לעולם אל תקטין את ערכו האישי של הרשע
אלא, הראה את גודל כוחו ובאר כי השתמש בכוחו לרע.

הרב קוק (אגרות, ג, שעה)

המטרה של עבודה זו היא לעמוד על תהליכים קבוצתיים ואישיים המובילים לברוטאליזציה בצבא, לבחון את השפעתה על החיילים עצמם ולגזור ממנה השלכות על טיפול מערכתי ואישי. נגדיר "ברוטאליות" כהתנהגות אלימה החורגת מנורמות וחוקים, לרבות דיני מלחמה, המקובלים בארצות המוקרטיות ובמשפט הבינלאומי. ההיסטוריה מעידה שצבאות שאינם מפקחים על הברוטאליות ו/או אפילו גורמים אותה, מאופיינים בריבוי מעשי עוולה בדרגות שונות של חומרה: החל מתקיפה, ניצול והשפלה קשה ועד לזוועות (atrocities) ולפשעי מלחמה כגון הטלת מום והריגה של ילדים, נשים, אזרחים שאינם מעורבים בסכסוך או עצירים כפופים, התעללות בגופות ואונס.

היצרים הפרימיטיביים והאגואיסטיים שמקבלים ביטוי במעשי עוולה פוגעים לא רק בקורבנות אלא גם במסגרת הצבאית ובמדינה. הם מערערים את המשמעת ופוגעים בתפקודו של הצבא כארגון המושתת על קווי סמכות ברורים וכפיפות לחוק. הפגיעה ניכרת גם במעמד המוסרי של המדינה ובסטטוס שלה מול העולם. בכפר הגלובלי, מעשיה של קבוצת חיילים קטנה במקום נידח יכולים להגיע תוך זמן קצר לידיעתם של מיליוני אנשים ברחבי העולם. ההדהוד התקשורתי הרחב שניתן למעשים אלו שופך דלק המלבה סכסוכים, מגרה למעשי נקם ומחזק גורמים קיצוניים בצד השני. בנוסף לכך קיימת פגיעה נפשית ומוסרית במעוולים עצמם שהיא מעבר לענישה ולתוצאותיה האישיות-חברתיות, ועל כך בהמשך. לפיכך, אין צבא בעולם, לרבות צבא הרואה עצמו כצודק וכשומר על טוהר הנשק, שיכול להרשות לעצמו להימנע

11 גרסה של פרק זה פורסמה לראשונה בכתב העת אלפיים, 31 (2007): 25-54.

מבדיקה, דיון ועשייה בכל הקשור לברוטאליזציה ומעשי עוולה שנעשו על ידי חייליו.

התרומה המקורית של המחקר נובעת מכך שהוא מבוסס על דגימה של קבוצת חיילים מגוונת בפלוגה שחוותה ברוטאליזציה. החיילים התראיינו בגילוי לב יוצא דופן ותיארו תהליכים שהתרחשו במהלך שלוש שנות שירות.¹² למחקר כמה היבטים חדשניים: א. נאסף מדגם המייצג טוב יותר קבוצות שונות באוכלוסייה לעומת מדגם המבוסס על חיילים שהתנדבו ביוזמתם למסור עדות; ב. הראיונות חשפו בפנינו תמונה מורכבת ורב־ממדית שכללה לא רק היבטים אישיים של החיילים כגון אישיות, מוטיבציה ומוסר, אלא גם תהליכים חברתיים וצבאיים שהתרחשו בפלוגה; ג. התקבלה תמונה המציגה תהליך שחל בשנות השירות הצבאי והראתה כיצד מאבק תרבותי, ערכי ופיקודי שהתרחש בתוך הפלוגה השפיע על רמת הברוטאליות של חייליה. כל אלה התאפשרו הודות לגורמים הבאים: א. המראיינת הייתה חוקרת־משתתפת ששירתה יחד עם המרואיינים כמשקי"ת ת"ש בעזה והכירה באופן ישיר או עקיף את החיילים שכולם, פרט לחייל אחד שחשש להסתבך, נענו לפנייתה ודיברו איתה בפתחות כ"אחת משלנו"; ב. נבחרו 21 חיילים באמצעות הליך שהבטיח טווח רחב בכל אחד מהפרמטרים הבאים: התנהגות ברוטאלית, רקע חברתי־כלכלי, מוצא, דרגה (קצינים זוטרים, מפקדים וחיילים פשוטים) ודעה פוליטית; ג. הראיונות התקיימו שנה עד ארבע שנים לאחר השחרור מצה"ל, כאשר לצד זיכרונות טראומטיים שנחרטו עמוקות ותוארו בעוצמה ובטריות כאילו התרחשו אתמול, התגבשה פרספקטיבה רחבה על תהליכים אישיים וקבוצתיים שהתרחשו במשך ולאחר השירות הצבאי.

12 עצם החשיפה של מעשי עוולה חמורים שנעשו על־ידי חיילי צה"ל אינה בגדר חידוש, שכן מעשים דומים פורסמו בעבר בסרטים תיעודיים, כתבות טלוויזיה, רדיו ועיתונות כתובה, ספרים, כנסים, תערוכות ודו"חות של ארגונים לזכויות אדם. חלק ניכר מהעדויות שהתפרסמו בעיתונות מופיעות באתר של אוניברסיטת מרילנד המפרסם עדויות של חיילים, מרביתם ישראלים (<http://soldiertestimony.org/Israel>). הדו"חות של ארגוני "בצלם", "אמנסטי" ו"שוברים שתיקה" מופיעים באינטרנט (www.btselem.org/Hebrew; www.amnesty.org.il; www.shovrimshatika.org). ספרו של יהודה מאור (1990), המתאר מעשי עוולה שעשתה הפלוגה שלו באינתיפאדה, מהווה דוגמא לספרות התעודית שהתפרסמה בשנים אלו בנושא.

השיטה

הראיונות נערכו על-ידי נופר ישי-קרין במסגרת עבודת התזה שלה לתואר שני בפסיכולוגיה קלינית, בהדרכת יואל אליצור, בנושא אלימות בסיפורי חיים של חיילים באינתיפאדה הראשונה (1998). ישי-קרין עברה הכשרה של מומחים בשיטות מחקר איכותניות והציגה את הנתונים בפני אנשי מחקר שונים שעבדו בשיטות אלו. המרואיינים נדגמו מתוך שתי פלוגות חרמ"ש שעשו שירות צבאי ממושך במחנה פליטים ברצועת עזה, פלוגות שבהן התחלפו החיילים מדי כמה שנים. נבנתה אוכלוסייה של מאות חיילים, ודגימת המרואיינים נעשתה תוך תנועה מתמדת מהשדה להמשגה ובחזרה (Strauss & Corbin, 1990). כלומר, ישי-קרין התחילה בשאלות כלליות לאיסוף נתונים ראשוניים ובהדרגה הגיעה לקטגוריות והשערות שנבדקו בשטח וכיוונו אותה להמשך הדגימה. גודלו ואופיו של המדגם לא נקבע מראש, אלא הורחב בהתאם לפערים ולשאלות שעלו תוך כדי גיבוש ההבנה התיאורטית של קבוצות החיילים השונות.

פרסום המחקר עוכב כעשור מתוך חשש לחשיפת החיילים (אליצור וישי-קרין, 2007; Elizur & Yishay-Krien, 2009). כדי להגן על אלו שסיפרו על אלימות קשה ובלתי חוקית שוננו השמות, הזמן ופרטים נוספים. החיבור הנוכחי נכתב בשיתוף פעולה בין כותביו, כאשר אליצור חזר לראיונות וניתח את הטקסטים בהתאם לתיאוריה ומחקר עדכניים בשני תחומי ידע: א. ברמה של הפלוגה נבדקו תהליכים פסיכולוגיים-חברתיים המעורבים בברוטאליזציה של "אנשים רגילים"; ב. ברמה האישיותית נבדקו משתנים הקשורים להתנהגות אנטי-חברתית מצד אחד וחוסן מוסרי מצד שני. המסגרת התיאורטית עודכנה בתיאום עם ישי-קרין ובדגש משותף על התאמת המושגים השונים למציאות הייחודית שנחווה על-ידי החיילים.

התוצאות

הממצאים יוצגו תוך אבחנה בין גורמים אישיים וקבוצתיים הקשורים לברוטאליזציה ולהתמודדות איתה. נפתח ברמה האישית, בה נציג חמש קבוצות של חיילים המובחנות בהתאם למידת האלימות, השליטה העצמית והעמדה המוסרית של חבריהן; להבחנה בין טיפוסים שונים של חיילים יש השלכות חשובות על מיון כוח אדם, הערכת מידת הסיכון של החייל ותכנון

מעריך של הדרכה, תמיכה ובקרה. בהמשך נעבור לרמה הקבוצתית, בה ננתח תהליכים שהתרחשו בפלוגת חרמ"ש אחת (להלן "הפלוגה") שיוצגה על-ידי 14 מרואיינים מתוך 70-100 חיילים לערך המשרתים בפלוגה. נתאר את הפלוגה כמערכת פתוחה המאופיינת בתרבות פנימית, ארגון חברתי ודינמיקה של יחסים בין חבריה. ניתוח זה נתמך על-ידי שבעה ראיונות נוספים שהתקיימו עם חיילים משוחררים ששרתו בקרבת מקום בפלוגת החרמ"ש השנייה. מרואיינים אלו התייחסו לתהליכים שקרו בפלוגה ובנוסף לכך תיארו תהליכים דומים שהתרחשו בפלוגה השנייה בה הם עצמם שירתו. בסיום נתייחס גם להשפעות הנפשיות של הברוטאליזציה.

ברוטאליות ומצפוניות ברמה אישית

במבט כולל, חלק מהמרואיינים חוו ברוטאליזציה, חלקם היו פאסיביים ומיעוט יצא למאבק פעיל נגדה. הדיווחים העידו על שונות רבה בהגדרת הקו האדום המסמן התנהגות אסורה, בעמדה כלפי אלימות, מידת המשמעת הפנימית, האמפתיה כלפי הקורבנות ורגשות החרטה והאשם שהופיעו במהלך השירות ולאחריו. אפשר לפיכך למקם את הקבוצות השונות על פני רצף, כאשר רוב חיילי הפלוגה השתייכו על-פי הערכתנו לזרם המרכזי של שתי קבוצות האמצע (שיכוננו להלן "המובלים" ו"הנשמרים").

א. "קשוחי הלב" ו/או "האימפולסיביים" שחררו את הבלמים הפנימיים ללא התנגדות, לעתים בהתלהבות, והפגינו את האלימות החרیפה ביותר. חלקם סיפרו על השתחררות אימפולסיבית והנאה מהתנהגות תוקפנית שאינה מוגבלת על-ידי סמכות חיצונית ומעצורים חברתיים מקובלים:

"יצאתי לסיור הראשון שלי... אנשים שהייתי איתם בסיור פשוט ירו כמו מטורפים... גם אני התחלתי לירות כמו כולם... [איך זה היה?] זה היה תראי אני לא אניד לך שזה לא היה מגניב כי פתאם פעם ראשונה שאתה בא תופס את הנשק תאכלס ואתה לא מתאמן באיוושהי פוצטא, או באיזה חושה בחולות, או אני לא יודע מה, או שיש לך מפקד על הראש שיושב לך על המוח במטווה. אתה פתאום אחראי למה שאתה עושה. אתה לוקח את הנשק. אתה יורה. אתה עושה מה שאתה רוצה."

הם היו שיכורי כוח ומסוחררים מתחושת האומניפוטנציה שהרגישו כחיילי צה"ל בשטחים:

"תחשבי איזה כוח הרגשתי כל הזמן, שכאילו אני שולט כל הזמן... כאילו אני, חבל על הזמן, מי יכול עלי בכלל, אני יכול ללכת לאחד ולהביא לו בעיטה בראש אם אני רוצה ואף אחד לא ידבר. מה שאני רוצה אני יכול לעשות... מה שהכי חשוב זה שזה מוריד ממך את העול של החוק. אתה מרגיש שאתה החוק. אתה החוק. אתה הקובע. את מבינה? אין לך יותר חוקים. כאילו מהרגע שאתה יורד מהמקום שנקרא ארץ ישראל ונכנס לתוך מחסום ארו לתוך רצועת עזה, אתה החוק. אתה אלוהים".

בתוך הקבוצה בלטו מספר חיילים אשר בנוסף לאימפולסיות ולהנאה מפריקת העול אופיינו בקשיחות רגשית: היעדר רגש ואמפתיה לסבל הזולת עד כדי אדישות. קשוחי הלב לא חשו רגשות אשם וחרטה גם כאשר התנהגו באכזריות קיצונית:

"נסעו בנג', לא נזכיר שם ישב לידי. ערבי סתם עבר ברחוב בן עשרים וחמש ככה, סתם, לא תגיד עם סיבה, לא זרק אבן, לא כלום, תק. כדור בבטן... ירה לו כדור בבטן והוא גוסס על המדרכה ואנחנו נוסעים אדישים. אף אחד לא מסתכל עליו פעמים... אותו בן-אדם [חייל בפלוגה של המרואיין]... ירה פלסטיק בפה של בן-אדם ממרחק שלוש מטר כי לא יודע תפס אותו וזרק אבנים וזה. רצח אותו. רצח אותו סתם".

הקו האדום הנפוץ של חיילי הפלוגה היה לא לירות על נשים וילדים קטנים, אך קשוחי הלב פיתחו אידיאולוגיה שהצדיקה ברוטאליות חריפה גם בתגובה לאירועים מינוריים:

"ילד בן שלוש, הוא לא יכול לזרוק, הוא לא יכול לפגוע בי, מה שהוא לא יעשה. ילד בן תשע-עשרה כבר כן. וזה ההבדל. בנשים אין לי בעיה. בנשים, אחת זרקה עלי כפכף, נתתי לה פה בעיטה (מצביע על המפשעה), שברתי לה פה את כל הזוה. היא לא יכולה לעשות היום ילדים. בפעם הבאה היא לא תזרוק עלי כפכפים. כשאחת ירקה עלי היא חטפה את הקת בפרצוף. אין לה עם מה לירוק היום. שברתי לה כמה שיניים".

המרואיינים כינו את קשוחי הלב "פסיכופתים". החייל היחידי שסירב להתראיין השתייך לקבוצה זו. הוא תואר על-ידי מרואין אחר כ"אכזרי במיוחד. הוא היה מחשמל אנשים עם המצבר של האביר. כן, הוא היה מסתובב עם כבלים וחוט חשמל כל הזמן".

ב. "האידיאולוגיים" אופיינו באידיאולוגיה של אלימות כלפי פלסטינים

כמו חברי קבוצה הראשונה, אך לא היו מסוגלים ליישם אותה בשטח כתוצאה מעכבות פנימיות. לדוגמה, מרואיין שהסביר מדוע חשוב לנקוט ביד קשה כלפי ערבים, אך הוא עצמו לא היה מסוגל לראות כיצד מכים עצירים וחש זעזוע רגשי מול האלימות שראה:

”אחרי שכבלנו אותו באזיקונים כל אחד עם הכפות שלו לתת לו תצפיות שלו [שתיקה ולאחריה שאלה: מה חשבת או מה עשית?] להגיד להם שיעזבו אותו גם ככה לא היו עוזבים אותו. הלכתי. מה אני אעשה אתחיל לריב איתם בגלל איזה ערבי טמבל שזרק אבנים?”

הדיבור על הרתיעה שלו מאלימות הוביל מרואיין זה להצטדקות ולהעלאת טיעונים אידיאולוגיים בזכות אלימות כלפי ערבים. כלומר, לא רק שלא היה בדבריו ביטוי של נקיפות מצפון על כך שלא עצר את החיילים המכים, אלא שהוא חווה את תגובתו הרגשית לאלימות כחולשה אישית שאינה תואמת את תפיסתו האידיאולוגית. מרואיין זה סיפר בגאווה ובפירוט כיצד הבן שלו מרביץ לילדים בגן. הוא חזר שוב לתיאורי הגבורה של בנו בנקודות שונות בראיון בהן הוא התקשה רגשית.

ג. “המובלים” – בניגוד לקבוצות הקודמות, אלה לא ניחנו בנטייה לאלימות, אימפולסיביות, קהות לב או אידיאולוגיה אלימה, אלא נסחפו אחר מפקדים וחברים שהובילו את הברוטאליזציה:

”בתור אחד שאני אף פעם, אף פעם עד שהתגיסתי לא קרה מקרה שמישהו מהשכנים יגיד: ‘הבן שלך מיקי הלך מכות עם מישהו’. היום, את מבינה, בחיים שלי אני לא הרמתי יד. פתאם הקו האדום ברגע שהוא נשבר אז הוא לא נשבר הוא מתנפץ לרסיסים. מאותו רגע הכול מותר, הכול מותר, כי כולם עושים את זה כל הזמן וגם אני. נראה מה יקרה. אין מה להפסיד.”

לצד ההיסחפות לברוטאליות הופיעו בקרב חיילים אלו תחושות הקשורות להשקפת עולם מוסרית שגרמו למובלים להרגיש לא נוח, לעתים אפילו להתבייש בעצמם במהלך השירות. תגובות אלו התקשרו מאוחר יותר למצוקה פוסט-טראומטית.

ד. “הנשמרים” שמרו על שליטה עצמית ונצמדו לקו האדום שקבעו לעצמם כדי לשמור על תחושת שפיות. הקו הוגדר תוך פשרה בין הלחץ החברתי והנסיבות שדחפו לברוטאליות לבין ערכים אישיים. אי לכך הם לא התנהגו בברוטאליות קיצונית אלא שמרו על מסגרת החוק. מצד שני,

הם לא התנגדו או מתחו ביקורת על החיילים שהתנהגו באלימות יתרה. הבחירה בדרך האמצע עזרה להם לשמור על תחושה של מצפון נקי: "קבעתי לעצמי כלל מאוד פשוט. נשים לא יריתי עליהם וילדים מתחת גיל מסוים שהם פחות או יותר שלוש עשרה או משהו כזה שרואים שהם יכולים לזרוק אבן רצינית. קבעתי לעצמי תנאים מסוימים וזה מה שפעלתי בגלל שאני חשבת עם כל הכבוד יש דברים אני לא אלך לירות בילד בן שש גומי... לא כולם עשו את זה, אני יודע את זה."

ה. "המצפוניים" – אופיינו ברמה גבוהה במיוחד של הכוונה עצמית פנימית וערכים מוסריים מוגדרים היטב. מרואיינים אלו היו מועמדים לקצונה והיו מוכנים להאריך את השירות הצבאי שלהם בהתאם לנדרש. הם האמינו שהאינתיפאדה היא מלחמה וכי החיילים צריכים לנהוג בגישה צבאית מקצועית ולשמור על משמעת. לפיכך הם חשו מצוקה מול האלימות היומיומית שנדרשה מהם ושראו סביבם:

"כל יציאה לשטח היתה הרגשה כל הזמן של הפעלת כוחניות כזאת. כאילו אנחנו שליטי המקום ואנחנו פה נחליט על החוקים וכל התושבים ילמדו לפי החוקים שאנחנו נלמד אותם ואנחנו נחנך אותם. זאת היתה כל הזמן התחושה של להיות בשטח: לחנך את התושבים. להעביר להם סדרות חינוך. ללכת בלילה להוציא אותם בשתים בלילה לנקות את הרחובות, למחוק ססמאות, לעשות להם א.. להעמיד אותם בשלשות, לתת להם הקשבים, א... כל מיני חצגות ותפאורות כאלה ש... שלא היו כיף גדול בשבילי. אני ממש הרגשתי לא נוח עם ה... עם התפקידים האלה. הרגשתי... הרגשתי ש... ש... שמהו חורה לי פה."

ככל שיכלו הם שמרו על טוהר המידות, אולם עצם העובדה שהיו חלק מקבוצה הפועלת באלימות בהשראתם של מפקדים העמידה אותם בקונפליקט מוסרי, שכן שתיקה כמוה כשיתוף פעולה. הקונפליקט היה חריף במיוחד כאשר מעשי העוול נעשו מול עיניהם:

"נכנסנו לבית לחיפוש... הייתי עם עוד מישהו לכד בחדר, והוא בא לגנוב משהו שבשבילי זה היה הלם מוחלט... לפי דעתי זה אחד הדברים הכי נאלחים שיכול להיות, הוא בא בתור חייל צה"ל לבית ועם כוח, סמכות מסוימת, ומנצל את הכוח הזה בשביל משהו שמבחינתי זה היה ממש בכלל לא בא בחשבון. ואני יודע שהוא גנב. אני חשבת ללכת להגיד, לא להגיד, להגיד, בסופו של דבר לא אמרתי בגלל א... בוא נגיד א... א... לא הייתי הולך להלשין על חייל, כן? שאיתי בפעילות כשאני יודע שבמלחמה זה בעצם מי שבגב שלי."

הנרטיבים מעידים כי המצפוניים היו כנים עם עצמם ולא טשטשו את האחריות האישית לבחירתם, גם כאשר חשו לא נוח עם "ההתכופות המוסרית" מול מפקדים וחברים לפלוגה. אולם ככל שהברוטאליות הפלוגתית החריפה, כך נראה שנקודת המשבר הולכת ומתקרבת וכי עליהם לבחור מחדש את דרכם.

קונפליקט בין־תרבותי

אפשר לאפיין את התהליך המרכזי שהתרחש בפלוגה כפיצול בין שתי גישות תרבותיות שונות, כאשר הקונפליקט ביניהן מתעצם עד למשבר שפורץ מעבר לגבולות הפלוגה. מצד אחד התפתחה תרבות של ברוטאליות המאופיינת בערכים, נורמות ודפוסי התנהגות שעודדו והצדיקו אלימות יתרה החורגת מגבולות החוק. מצד שני, לתפיסת המערכת הרחבה, זוהי תרבות שוליים שאינה תואמת את התרבות המקצועית של צה"ל, שכן האחרונה דורשת משמעת יחידתית ושליטה עצמית כדי לעשות שימוש מבוקר, תכליתי וחוקי באמצעים האלימים העומדים לרשות הצבא (Ben-Ari, 1998). אולם לא תמיד התרבות החוקית והרשמית של ארגונים חברתיים תואמת את התרבות הדומיננטית של כל אחת מהיחידות הפועלות בתוכם. נתאר להלן את התהליכים שהובילו להתפתחות תרבות של ברוטאליות, את המשבר, ולאחריו את השינוי התרבותי שהתרחש בפלוגה.

א. חניכה והסלמה: המפגשים הראשונים עם ברוטאליות היו חוויות מעצבות שנחרתו בזיכרון מפורט וחי של החיילים למרות שמידת האלימות בהם הייתה פחותה בהשוואה למה שקרה בהמשך השירות. רפי, מ"כ קשוח לב שהועמד מאוחר יותר למשפט, תיאר את ההשפעה המעצבת של מפקדים והתנסויות מוקדמות על התרבות הקבוצתית. האירוע הבא התרחש בטירונות, כאשר קבוצת חיילים הופקדה על העברת קבוצה של מבוקשים:

"לקחו את הערבים, המפקדים, העלו אותם באוטובוס בין הדלת האחורית למושב הספסל האחרון ושמו אותם רק בין המושבים. על הברכיים. הם אומרים תוך שתי דקות, זה טירונות בסך־הכול, תוך שתי דקות כולם באוטובוס. אף אחד לא דורך על הספלים... זה הפריע לי כזה. הם ישבו קשורים. וכולם התחילו לרמוס אותם ולדורך עליהם בריצה... זה היה חורף

מה זה קשה. היה מינוס ארבע מעלות וגשמים וברד... כל אחד יצא באמצע הלילה. את יודעת, לא הספיקו להתלבש. לא נתנו להם זמן להתלבש. חלק עם כפכפים, עם חולצה קצרה, עם גופיה כזאת ארוכה, זה לא מספיק בלילה. כולם פתחו את החלונות בכוונה. שפכו עליהם את המימיות שיקפאו מקור. וכל הדרך פוצצו אותם במכות. אבל כל הדרך."

אחרים תיארו מפגש ראשון עם אלימות בתנאי שטח מבלבלים ומאיימים. התגובות נעשו תחת לחץ ללא גבול ברור בין הפעלת כוח מקצועית לבין ברוטאליות:

"נכנסנו בלילה... אני זוכר שזה היה כאילו אחת הכניסות הראשונות שלנו... ותפסנו איזה בן־אדם אחד ממש ענק בן איזה שלושים. משתולל. צועקים לו תשכב, נותנים לו מכות והוא לא שוכב רוצה לברוח 'שכב!' נותנים לו מכות. באים איזה ארבעה אנשים זורקים עלינו אבנים מכל הצדדים ואנחנו נותנים לו מכות שכב! שכב! עד שבסוף הוא נשכב... מגיעים לפלוגה, התברר הוא איבד את ההכרה... ואחרי כמה ימים הוא מת."

כל אחד הגיב על המפגש הראשון בהתאם לאישיותו. מרואייני מצפוני סיפר בכנות כי בצבא גילה כמה קל להיסחף ואפילו ליהנות מאלימות. ההתנסות זעזעה אותו והוא קיבל החלטה מושכלת להפעיל כוח באופן מבוקר אך ורק כחלק מתפקוד צבאי מקצועי. אולם, היתה זו דוגמה יוצאת דופן. מחקר העוסק בתופעה המכונה "לשים את הרגל בדלת", הראה כי לאנשים שנענו לבקשה ראשונית קטנה יש נכונות מוגברת להיענות לבקשות גדולות יותר בהמשך. ואכן, רוב החיילים סיפרו על הסלמה הדרגתית כאשר כל צעד שעשו הפחית את יכולתם להתנגד לברוטאליזציה:

"זה קורה בשלבים. את כבר לא כלי־כך מרגישה עוד שלב ועוד שלב ועוד שלב ועוד שלב, ואז כשמגיעים לקו, אז זה כלי־כך דומה לשלב הקודם... בשלב הראשון זה היה סטירה, בשלב השני זה לתת בעיטה, בשלישי זה..."

ההסלמה העלתה את הקו האדום של הנשמרים עד שהגדירו לעצמם קו אדום סופי. לעומתם, המובלים חשו פריצת גבולות בלתי מבוקרת שעוררה לעתים נקיפות מצפון, אך הנורמליזציה החברתית לשחיקת הנורמות המוסריות הרדימה את המצפון ועודדה קונפורמיות לתרבות הברוטאלית שהשתרשה בפלוגה:

"הקו האדום שלי נפרץ כשאני יריתי פעם לתוך בית־ספר... פגעתי בו פנים

אל פנים זה היה לצדדים, אז הוא רץ עם חצי רגל הביתה... וכולם אמרו 'מה, שטויות בחיידך, זה לא נורא, היו כאלה שעשו הרבה יותר גרוע' ואז הקו האדום כבר בעצם נגמר, אין קו אדום."

הברוטאליות הפכה לגיטימית ואפילו מוערכת בקרב חלק מחיילי הפלוגה. העלמת עין, לעתים אפילו דוגמה אישית של מפקדים זוטרים, ביססו את תרבות הברוטאליות:

"אחרי חודשיים ברפיח הגיע מפקד... אז יוצאים איתו לסיור ראשון. שעה שש בבוקר. רפיח עוצר, אין כלב ברחובות. רק ילד קטן בן ארבע משחק בחול. הוא בונה מגדל כזה בחצר של הבית שלו. זה פתאם מתחיל לרוץ, כולנו רצים איתו. היה מהנדסה קרבית. כולנו רצים איתו. תפס את הילד. נופר אני מניאק אם אני לא אומר אמת. שבר לו את היד כאן בפרק. שבר לו את היד במרפק. שבר לו את הרגל כאן. והתחיל לדרוך לו על הבטן שלוש פעמים והלך. אנחנו כולנו עם הפה פתוח, מסתכלים עליו בהלם... יום למחרת אני יוצא איתו לעוד סיור וכבר החיילים התחילו לעשות את זה... את מבינה, כשמפקד עושה את זה, זה הופך את זה ללגיטימי."

ב. השתרשות התרבות הברוטאלית: התרבות החדשה קיבלה לגיטימציה על-ידי הפרדה בין "מציאות רגילה", זו שחוקי המוסר חלים עליה, לבין "מציאות אחרת" הקיימת בשטחים. דהומיניזציה היתה מנגנון מרכזי ששימש את החיילים להצדיק את התנהגותם כלפי האוכלוסייה. הפלסטינים הוגדרו כפחות מאנושיים, יצורים "אחרים" שאינם זכאים ליחס הוגן, חמלה ואמפתיה:

"אנשים שם לא אכפת להם מהילדים שלהם. האבא שולח את הבן שלו, תורוק אבנים, גם אם הוא מקבל קנס, אש"ף משלם לו כסף. זה לא משנה. מבינה? מה שכן משנה לו זה הבית שלו. זהו. זה מה שחשוב לערבי. הבית שלו והזיון שלו כל לילה והאוכל... והענין הוא שאתה לא מתעסק עם בני-אדם כי מתעסק עם חיות."

מנגנון אחר היה להטיל את האחריות על הפלסטינים, כאלו הם "מכריחים" את החייל לנהוג באכזריות:

"האוכלוסיה מבקשת את זה. אין מה לעשות... כי אחרת הם לא היו יורים בנו אם לא היו רוצים שנירה בהם. הם לא היו זורקים עלי בקבוק תבערה אם הם לא היו רוצים."

דרך נוספת להימנע מרגשי אשם היתה לאטום את הלב:
"אתה מתחיל להרגיש דחוי ומסכן. עיר שלמה שונאת אותך זה דבר לא נעים.
ואתה אומר רגע בצדק הם שונאים אותי... הייתי תופס בן-אדם ומרביצים לו
ונכנסים להם הביתה ומצייקים להם ועוצרים אותם ודברים כאלה... אתה לא
יכול לרחם על אנשים ששונאים אותך."

העכבות המוסריות הפנימיות הוסרו וללא פיקוח חיצוני הדוק על מעשיהם,
בתוך הפלוגה ואו מחוצה לה, החיילים גילו שאלימות היא פתרון קל
לפריקת תסכולים. זורקי אבנים היו קורבנות שכחים, במיוחד אם נתפס
נער שחמק באירועים קודמים, אבל לעתים הקורבן נבחר באופן שרירותי:
"יש כאלה שהיו תופסים סתם ערבי עובר ברחוב. לא עשה להם כלום. 'למה
אין לנו מש"קית ת"ש?' בהתחלה לא היו לנו כל הבנות האלו, בום!! 'למה
אין לנו זה?' טראח! 'נשארים שבת' – אלה בראש, בזנאים, עד שהיו
שוברים את הבן-אדם לחתיכות על הרחוב והולכים. יש כאלה שהיו יורים
בערבים והיו מפייקים מזה תענוג... כל אחד והדרך שלו לפרוק את העצבים.
יש גם אנשים שהיו יושבים ומדברים ובדיבור מורידים את זה. כל הכבוד
להם. אני לא בן-אדם נעלה כזה שיכול בדיבור להוציא את העצבים... אז אני
הייתי מביא מכות."

הם דיברו בגלוי על כך שהפלסטינים שימשו שעיר לעזאזל למטרות
שונות כגון שמירה על אחדות פנימית: "זה בעצם מה שמנע מאיתנו לריב
בתוך המוצב... פשוט כל הזעם הופנה כלפיהם". לעתים אלימות היתה
דרך פשוטה להפיג את השעמום של השגרה הצבאית במחנה הפליטים:
"היינו בתצפית... ואבנר באותו רגע: 'משעמם, בוא נלהיט את האווירה'. ואז
הם זרקו רימוני הלם לבית-ספר, ואז עשינו חשבון שכמה יש בבית ספר –
שלוש מאות ארבע מאות? איזה שלושת אלפים ארבעת אלפים אנשים יצאו.
ואז קראנו לכולם שיבואו לחינגה הגדולה שהיתה שמה."

אולם היו אירועים בהם הנתק המוסרי נשבר ודמותו האנושית של
הפלסטיני הבליחה מתוך האפלה. אחד המרואיינים סיפר שהיה בוכה
בלילות:

"היה שם בית של בחורה ממש יפה... שהיינו נכנסים אליה פעם ביום. כל
הצוותים. כל צוות היה אומר הייתי היום בסיור שש פעמים אצלה בבית והיום
הייתי שבע פעמים. רק בשביל לראות אותה... איך שאני בא ובדיוק החלפתי
את הסיור של... ארו. אז הוא הטריד אותה. הוא היה איזה שתיים-עשרה

פעם בסיור אחד. נדלק עליה. אז אני באתי... איך שאני נכנס האבא מתחיל לצעוק: 'די! אני אתאבד! מה יש לכם אתם! לקחתם לי את הכבוד, לקחתם לי'. אדם מבוגר זה בן חמישים. הוא לא נראה כמו קדוש אבל המילים שהוא אמר כאבו לי... אמרתי אם אני אבא וככה באים לכת שלי, ואללה ואת יודעת הדמיון שלך מתחיל לעבוד... זה היה פעם אחרונה שהייתי בבית הזה."

המרוויינים שלא הצטרפו לברוטאליזציה נמנעו מתגובות רגשיות אימפולסיביות והביעו עמדות הקשורות לתרבות צבאית מקצועית:

"לא הרגשתי דבר אישי נגד הערבים... הם האויב שלנו. חד וחלק. אבל, הם גם בני אדם. אני מכיר אותם בתור בני אדם. בגלל שגם אני בוחר להתעלם מהקונפליקט האישי, בעצם שבא ערבי ומתחיל לקלל ולי זה לא העלה את העצבים. לאחרים זה כן העלה בטח. והגיבו בהתאם... כשזרקו עלי אבנים לא הרגשתי שזה אישי. זורקים אבנים, אז מה? כאילו יש פה מלחמה... בקרב צריך להיות קר רוח."

מרווייין אחד סיפר כיצד גישתם ההומנית של בני משפחתו עוזרת לו לחוש אמפתיה כלפי הפלסטינים:

"אני זוכר שבפעם הראשונה שבאתי הביתה אמרתי לאמא שלי: אמא מקללים אותך כל הזמן, בת'זונה, בת'זונה, ואמא שלך בתל-ברוך, אז אמא שלי אמרה לי שהיא סולחת להם. שזה בסדר, שאני לא אקח את זה ללב. בסך-הכול לדעתי הם עם מסכן. עם מדוכא."

ג. משבר: במבט לאחור המרוויינים מציינים שני תהליכים שהובילו למשבר. מצד אחד, הפלוגה סבלה מעומס כבד ומתמשך מאחר וכל השירות הצבאי שלהם נעשה במחנה פליטים באינתיפאדה:

"מה שקרה תביני זה כבר הגיע למצב שאנשים יצאו מדעתם. אם בתקופה ההיא שלפני הכלא היו מביאים קב"ן לפלוגה הוא היה מעיף חצי מהאנשים."

בהיעדר תמיכה מספקת מבחוץ, ההתמודדות עם השחיקה נעשתה באמצעות הגברת הברוטאליות:

"בשלב מסוים, אחרי שכבר היינו שם תקופות של אחד-עשר חודשים, בלי רגילה, כל יום כל יום, כמעט בלי לצאת הביתה, אנחנו פשוט, כבר הקו האדום שכל אחד קבע לעצמו נפרץ לחלוטין, את מבינה, היו שם השתוללויות והיו שם דברים איומים... התסכול העצמי של שוב פעם לא יצאנו הביתה ושוב פעם לא היה לנו רגילה הכול יצא עליהם."

מצד שני, המיעוט המצפוני התעצם ככל שגילו איש את רעהו וחברו יחד. לאורך תקופה ארוכה הם כיבדו את קשר השתיקה, אך הברוטאליות המקצינה של הפלוגה עוררה שאלות מטרידות ביחס לדרכי תגובה מתאימות כלפיה. בולטת העובדה שהמרואינים לא הזכירו תמיכה מוסרית של הפיקוד הבכיר (מג"ד או מח"ט), אך נראה כי שמועות על הפלוגה הגיעו למפקד האוגדה שהחליט לבא לביקור בעקבות "אירוע" שהובא לידיעתו: "אחד החיילים הוריד מקומי לעשר שכיבות סמיכה על זה שהוא סירב לנקות איזה קיר מכתובת."

בשבוע שלפני הביקור רפי התעלל קשות בשלושה נערים כפותרים מול עיניו של יואב, חייל בקבוצת המצפוניים. יואב הזעיק בקשר את אסף, חבר מצפוני וחובש, ומ"כ נוסף, אך עד שהגיעו הנערים היו לדבריו "עם דם בכל הגוף, הבגדים כבר היו ספוגים בדם והם היו רועדים מפחד, הם היו קשורים בידיים ופחדו בכלל לזוז, היו על הברכיים". אסף ויואב דיווחו מיד למ"מ, וכך, אומר יואב, הוא הגיב: "תדעו לכם שזה חמור מאוד מה שעשיתם. פתחתם את הפה עליו ככה ובצורה כזאת! תדעו לכם שאתם צפויים לעונש". השניים הבינו שהסתבכו: "הוא לא התייחס לזה בכלל. פשוט, מצא לנכון שהדבר היחיד לעשות זה להעמיד אותנו במקום ולהפגין לויאליות מוחלטת לרפי... רק בנו יטפלו בתור אלו שפתחו ת'פה... ידענו גם שעם המ"פ אי אפשר לדבר בכלל". הם סיפרו על הארוע לחייל מצפוני נוסף, ירון, שהחליט לחשוף את הפרשה בפגישה עם מפקד האוגדה.

ירון: "היה שמה תת אלוף והיו שמה כל הלשכה שלו המג"ד של הגדוד שמה, שישב במשלט בתוך רפיח וכל הפלוגה ישבה וקצינים וכולם ואני זוכר שקמתי באמצע השיחה ופשוט התחלתי לספר בדיוק מה שקרה". לכשסיים, אמר שהיו שני עדים לארוע. יואב: "אז הוא מסתכל עלי וברור לי שאני לא יכול עכשיו פה לתקוע אותו לבד... אז קמתי וסיפרתי הכל כעד ראיה. ואמרתי טוב עכשיו יש פה גם את החובש שהוא יכול לתת חוות דעת רפואית על מה שהוא ראה." כשסיימו השלושה לדבר, פנה האוגדונר לרפי, אך זה סרב לדבר מול החיילים. בו במקום, החליט האוגדונר להוציא מהגזרה ולפתוח תיק מצ"ח. מאוחר יותר רפי הועמד למשפט ונדון לשלושה חודשי מאסר.

כל אחד מהמרואינים מהפלוגה תיאר את האירוע הדרמטי שפרץ את מחסום השתיקה. כולם, פרט לאסף, יואב וירון, התייצבו לימינו של רפי וגיננו את "ההלשנה". אמנם בדיעבד, היתה לרובם התנגדות להכאת עצורים חסרי ישע, אך גם חיילים שחשבו שרפי "הגויס" והיה ראוי

לעונש, טענו כי הנאמנות לפלוגה במובן של שמירת סוד היא ערך חשוב יותר. להלן אחת התגובות הבוטות:

"כל מה שקורה לערבים שמה לא מענין אותי, כמה יהרגו וכמה לא. ואף חייל לא שווה שיישב בכלא בגלל איזה ערבי. מה שרפי עשה.... רמת האלימות שהוא הפגין, כל חייל עושה את זה ושאר אחד לא יספר לי שהוא לא עושה את זה."

למזלם, יואב ואסף הוצאו מהפלוגה: הראשון לקורס צלפים והשני להשלמה לחובשים. הענישה הקבוצתית הופנתה לפיכך כלפי ירון. מעבר לנקמה אישית, הם לימדו אותו לקח "למען ידעו וייראו". יואב:

"ירון המסכן עוד נשאר שם ואחרי זה הסתבך. הסתבך עם המפקדים... הוא פשוט נשאר לבד. היחסים בינו לבין שאר החיילים היו מעורעים מאוד... כולם החרימו אותו והלשינו עליו... אף אחד לא דיבר איתו. לא קראו לו לטלפונים... שמו אז את הסגל שישמרו עליו כשהוא ישן שלא יחטוף מכות בלילה."

ירון סבל מנידוי חברתי ומאוחר יותר נפלט מהפלוגה ושובץ בתפקיד עורפי. באשר לתגובה של הפיקוד הבכיר, מעבר להענשה נקודתית של רפי נעשה ניסיון לפקח בצורה הדוקה יותר על הפלוגה. אולם, לא היה מאבק נחוש לשינוי התרבות הברוטאלית וכל המערכת הפיקודית שגיבתה את האלימות ו/או העלימה עין המשיכה בתפקידה. הפלוגה לא שינתה את דרכה והחיילים נקטו באמצעי זהירות שונים כדי לא להיחשף. גורלו המר של ירון היה התראה ברורה בפני כל מי שסבור שצו המצפון קודם ל"צו הנאמנות".

ד. שינוי תרבותי-ערכי התרחש רק בשלב מאוחר של השירות לאחר שיואב ואסף סיימו קורס קצינים. הם חזרו לפלוגה ועבדו יחד להנחלת תרבות מקצועית. אסף:

"כשאנחנו היינו חיילים הגישה היתה לדפוק אותם, אז כשאנחנו היינו מפקדים הגישה היתה שאנחנו פה במלחמה, יש מולנו אויב וצריך לטפל באויב ולעשות את זה בכבוד. וזה אומר שאם זורקים עליך בקבוק תבערה אז אתה דורך את הנשק ויורה. ו... ואתה לא מרביץ לזקנה שיושבת ליד. ואם זורקים עליך אבנים אז אתה מודע לזה שזריקת אבנים זה לא מעשה טרור... אתה לא מתעלם אבל אתה לא שובר עצמות. אתה מטפל בזה בצורה נקודתית. ואני, אני גאה להגיד... אבל הפלוגה שלנו... עברה מטמורפוזו."

יואב סיפר כיצד פקד על פעולות בהן העירו תושבים באמצע הלילה כדי למחוק סיסמאות, אותן פעולות שקודם עוררו בו התנגדות עזה. אולם, תחת פיקודו החיילים פעלו אחרת:

"פתאם שבוע היינו מתלבשים במחנה פליטים וכל יום באחת בלילה משכימים אותם ועושים, אבל גם זה בצורה מקצועית לחלוטין. באנו בשביל למחוק את הסמאות, תנו את התעודות, לכו תמחקו, גמרתם, לילה טוב. ככה. לא שלשות ולא מסדרי מ"פ כאלה ולא מישהו בא ומדבר איתם ולא שום דבר. פשוט בצורה לגמרי מקצועית וזה השיג את שלו."

הגישה שלהם היתה נחרצת. הם ציפו מהחיילים לא רק להימנע מברוטאליות, אלא לנהוג כמותם ולמנוע מחיילים אחרים מלנהוג בדרך זו:

"חייל שהיה נוכח בקטע של הכאת מקומי קשור אחרי שהוא נכבל ונעצר, והוא כבר לא מתנגד... היה נוכח ולא הגיב, אז החייל הזה היה נענש קשה מאוד. קשה מאוד על זה שהוא לא עשה שום דבר. כי אני ציפיתי מהחייל שינהג כמו שאני נהגתי במקרה של רפי."

ראיונות אחרים איששו את עדותם של יואב ואסף על השינוי התרבותי שהתרחש בפלוגה. נראה כי היה כאן שילוב של מספר גורמים שתרמו להצלחת המאבק באלימות: עמדה פיקודית, יכולת מנהיגות טבעית, יחסי אמון עם החיילים, הבנה מבפנים של הכוחות הקבוצתיים, תמיכה של הפיקוד הבכיר, ובעיקר נחישות ושיתוף פעולה הדוק בין שני המפקדים.

השפעות נפשיות

באופן כללי, התרשמנו שהשפעותיה של הברוטאליזציה היו בהתאם למה שנמצא במחקרים קודמים: מצוקה פוסט־טראומטית שכיחה וגבוהה יותר בקרב חיילים שנטלו חלק במעשי עוולה. עוצמת המצוקה קשורה גם למה שקרה בשירות וגם לאופיו של החייל. לדוגמה, קשוחי הלב ו/או האימפולסיביים סיפרו על תוקפנות ובעיות של שליטה עצמית:

"אני הייתי מגיע הביתה ואני הייתי באמת מאוד אגרסיבי. היו קטעים חופשי שהייתי יוצא לאיזשהו מועדון ומישהו זורק מילה לא במקום, אני יכול להוריד לו פיצוץ בפרצוף ישר. אני קרה לי קטעים כאלה, הייתי עצבני היה לי מקרים שכן הייתי במועדון ומישהו בא דוחף אותי מפה דוחף אותי משמה

הלו מה קרה וזו בום, את מבינה, כאילו זה ככה אתה חי. ככה היינו חיים. ככה אני הרגשתי. כולנו היו חיות חוראנים אכזריים ככה היינו ככה.”

הראיון עם חייל זה חושף כיצד אלימות כלפי ערבים מחוץ לצבא מוטמעת ומקבלת לגיטימציה בתוך השקפת עולם תרבותית:

”אני יצאתי באיזשהו שלב הביתה... עלייתי עם טרמפיסט. נסענו לכיוון אשדוד והיה רכב של ערבים מלפנינו. אנחנו יוצאים לעקיפה. הוא לא נותן לנו לעקוף. משחק איתנו על הכביש... אמרתי לנהג תוריד אותו מהכביש הצידה, תוריד אותו בצד. ירדתי אליו והבאתי לו בוקס בפרצוף באותו רגע כי גם ככה אני רואה את זה, את מבינה, וזה לא משנה שערבי נמצא פה או ערבי נמצא בירושלים או לא יודע איפה. ככה אני ראיתי את זה, שאנחנו פשוט מעליהם, צריכים לפרק אותם. ככה הכניסו לנו את זה לראש.”

קשוחי הלב לא ביטאו חרטה, אשמה או אמפתיה כלפי הקורבנות, גם כאשר סיפרו על דברים קשים ביותר. רפי, לדוגמה, המשיך להצדיק את התנהגותו וחש עצמו קורבן: חייל שהצבא חינך לברוטאליות ואף השתמש בברוטאליות שלו להשגת מטרותיו, אך בגלל “הלשנה” הפך שער לעזאזל, מייצגו של הרוע שמוענש ומורחק מהחברה. הוא המעיט בחומרת מעשיו והצדיק את עצמו באמצעות אותם ערכים ישנים של ברוטאליות: “מה הפואנטה, מה קורה במדינת ישראל, זה מדינה של מאצ'ואיסטים. מי שלא מאצ' הוא בזבל כאן”. גם האידיאולוגים לא סיפרו על רגשי אשם כלשהם או על שינוי באידיאולוגיה האלימה שלהם. באשר לכישלון ליישם את האידיאולוגיה שלהם בצבא, נראה כי מעבר לאי נוחות הזמנית שחשו בעת הראיון הנושא לא טרד את מנוחתם.

לעומת זאת, בקרב החיילים האימפולסיביים (ללא קשיחות לב) והמובלים הופיעה מצוקה פוסט-טראומטית, מלווה ברגשות אשם וחרטה, לאחר השחרור מהצבא:

”עד היום אני מצטער כעיקרון [על] הכול. תראי היום אני יצא לי לעבוד קצת עם ערבים, אחרי השירות... את מבינה שהם בדיוק כמונו והוא רוצה גם כן את השלום וטוב לו יותר לבוא לבקר בעיר שהוא רוצה גם כן לחיות, יש לו משפחה, יש לו הכול, הוא רוצה לחיות, הוא לא רוצה להיות בסגר. הוא לא רוצה להיות בעוני. את מרחמת ואת שומעת סיפורים וכאלה גם כשאת אומרת שמע איפה אתה היית בשטחים תאכלס היום בשורה תחתונה אני מרגיש הרגשתי כמו כמו נאצי [או או היום] היום כשאני חושב על זה, זה בדיוק היה נראה כמו שאנחנו אשכרה הנאצים והם היו היהודים ככה זה בדיוק היה.”

סימפטומים פוסט־טראומטיים שכיחים היו זיכרונות חודרניים ופלאשבקים ששבו והעיקו עד כדי פגיעה בתפקוד. ניכרה תופעה של הימנעות מגירויים הקשורים לאינתיפאדה כגון דיווחים בטלוויזיה ובעיתון, שיחות עם חברים והעלאת זיכרונות. "בדרך־כלל, זה קורה במצבים כשאת הכי חלשה נפשית, אז הדברים מתחילים לעלות", הסביר מרואיין שתיאר חדירה קשה ומציפה של זיכרונות כאשר ראה ערבים בעת חופשה בסיני לאחר השחרור. מאז, הוא "לא מעלה את הדברים האלה. פשוט מדחיק את זה הלאה". מרואיין אחר סיפר שהוא "משתדל מאוד, מאוד שלא לחשוב על זה... אני רוצה שזה לא יעלה יותר... עדיף לי לשכוח את הפרק הזה". חלקם סיפרו כיצד במילואים הם נמנעים מפעילויות מבצעיות שיכולות להפגיש אותם שוב עם אלימות. אולם זיכרונות טראומטיים נצרכים עמוק במוח ויכולים להתעורר מחדש שנים לאחר האירוע:

"לא היה לי בעיה כשתפסנו את הבן־אדם הזה. אני חבטתי בו חבטה עצומה עם הכת של גליל חבטה איזמה בראש. יכולתי לגמור אותו. באתי אליו בעוצמה. או נאמר שגם כן שתפסו משהו מתפרע, אז אני רצתי אליו ואת יודעת מה, עם הנעל הצבאית אני בעטתי לו בבטן הוא נהיה כחול. ואחרי זה, זה אפילו לא הפריע לי. אני אפילו לא חשבתי על זה. יא אללה איזה דבר נורא. עכשיו אחרי זה, זה היה דבר נורא ואיום, כי מה הבן־אדם זורק עליך אבנים, יכלת להרוג אותך בבעיטה כזאת. את מבינה?... אני זוכר דברים מה זה טוב אנשים במילואים הרביעי שלי בחברון עם שי ב"ג אני מזכיר לו דברים והוא אומר לי יא אללה איך אתה זוכר את זה. הם נחנקו לי בזיכרון בצורה כלי־כך חזקה כי תראי איך אני זוכר. זה דברים שמשפיעים עליך."

חייל שהשתתף בהכאה למוות של שני עצורים ניסה לכפר על מעשיו. הוא סיפר על חילוץ של שלושה ילדים פלסטינים ממכונית בוערת ועל חלוקת אוכל צבאי עודף לפלסטינים.

לנשמרים היה קל יחסית להשאיר את חוויית הצבא מאחור ולמזער את האירועים. כאשר עלו זיכרונות מעיקים הם התמודדו איתם בעזרת מנגנונים של הדחקה, הכחשה ומידור:

"מגע עם האוכלוסייה זה היה דבר מאוד קשה... בסוף כבר א... זה כבר נעלם כיי... זהו, זה כבר מודחק. אתה לא. אתה חי עם זה. זה הרגשה שאתה חי איתה פשוט. אתה לא חושב על זה יותר מדי. [אתה צריך להתאמץ בשביל לא לחשוב על זה?] א... לא. לא. לא חושב. זה קל כבר לא, לא לחשוב על זה. זה... זה דבר ש, שאתה מתורגל בו. אתה, יופי, עוד סיוור, טוב, לא נחשוב על זה. נחשוב על דברים אחרים."

הנשמרים "לא זכרו" ו/או לא רצו לזכור את ההתנהגות הקבוצתית הברוטאלית: "יש דברים שפשוט שמים בצד ואומרים נכון זה היה וכרגע אין מה לעשות". כאשר המראיינת הזכירה אירועים ברוטאליים ידועים, הם התייחסו אליהם לרגע קצר ועברו הלאה. כקבוצה, הם לא הביעו חרטה ואשמה, קרי: לא גילו סימפטומים פוסט־טראומטיים או תופעות אחרות של ברוטאליזציה מתמשכת. אולם, השירות הצבאי עורר בקרבם רגשות מעורבים: תחושה שהצליחו לשלוט בעצמם ולשמור על קו אדום, ומנגד, זיכרונות לא טובים שהיו רוצים לשם להסיט הצידה ולא לחזור אליהם.

ההשפעה המורכבת ביותר נחשפה בקרב המצפוניים. יואב ואסף היו המרואינים היחידים במדגם שביטאו נרטיב של גדילה אישית, ניצחון מוסרי ותחושת משמעות ביחס לשירות הצבאי. שניהם הדגישו כי חוויית ההצלחה קשורה לא רק בשמירה על שלמות נפשם אלא גם בעשייה לטובת אחרים.

"אסף: אני מאוד גאה בי וביואב ש... שעשינו את זה. זאת אומרת שהיינו במשהו שהיה הכי גרוע שיכול להיות ועשינו את זה למשהו שהכי טוב שיכול להיות בתנאים הנוכחיים... פגענו במי שהיה צריך לפגוע ולא במי שלא היה צריך לפגוע... אני לא יצאתי מהצבא רוצח (מחייד), ונפשי בריאה. זה חשוב והנפש של כל החיילים שהיו איתי גם בריאה.

יואב: אני חושב שהיה לנו חלק גדול בשינוי של התפיסה מהפגנת נוכחות כוחנית מיותרת לטיפול נקודתי בטורריסטים... הגענו לדברים מדהימים ועוד יותר חשוב לדעתי זה הגישה שחיילים קיבלו מאיתנו... זה עושה לך טוב. אני לא מצטער על כל דקה בשירות שלי. הייתי עושה הכול שוב."

לעומתם, נראה שירון יצא פגוע הן במצבו החברתי ותפקודו הצבאי, והן מבחינה נפשית. זו הייתה התרשמות חבריו לפלוגה והתרשמות זו התחזקה בראיון האישי. הנרטיב שלו היה מקוטע והוא סיפר על קושי לשתף אנשים אחרים במה שחווה. בניגוד לגאווה של יואב ואסף, ירון התחרט על המעשה:

"לא היה לי את השכל להבין שהאנשים האלה אני תקוע איתם וכדאי לי מאוד למצוא דרך להשתלב בפלוגה הזאתי מבחינה חברתית, כלומר לא בלוט. להוריד את הראש נמוך. להתכופף... ובראייה לאחור, אם הייתי היום בסיטואציות הייתי עושה את זה אחרת... הפכתי להיות מוקצה מה שנקרא מחמת מיאוס... קשה לתאר את זה... לא סיפרתי את זה כמעט לאף אחד... מי שלא היה נוכח בסיטואציה כזאת ולא ראה את הדברים פשוט לא מסוגל להבין מה מדובר... זה היה כמו במין סרט כזה גרוע, כאילו פלוגה שלמה רוצה לשבור את העצמות לבן־אדם אחד."

האם מבצעי העוול הם אנשים רגילים שהתנהגותם ניתנת להסבר על-ידי מצב יוצא דופן והשפעה חברתית, או שמא מדובר ב"תפוחים רקובים" שאינם שולטים די הצורך בעצמם, נעדרי מצפון ואולי אפילו סדיסטים? למרבה הצער, הדיון בסוגיה זו הוא פעמים רבות פוליטי ולא מדעי. טענת "התפוחים הרקובים" משמשת לעתים קרובות להטלת אחריות על שעירים לעזאזל שנתפסו, לרוב חיילים בדרג נמוך, ולהגנה על הדרג הצבאי והפוליטי הבכיר. לדוגמה, מאות חיילים אמריקאים בדרגים נמוכים הורשעו עד כה בהתעללות בעצירים בעירק ובאפגניסטן, בשעה שהדרג הבכיר זוכה למרות העדויות לכאורה שהעידו על תרומתו לברואטליזציה (ראו מאמר מערכת של ושינגטון פוסט, 2005). בין המורשעים נמצאת הטוראית האמריקאית לינדי אינגלנד, שהתפרסמה בצילומים שהעידו על התעללותה בעצורים עיראקים בכלא אבו גרייב, ונענשה בשלוש שנות מאסר. התובע טען במשפט כי אינגלנד עשתה את המעשים במודע, "למען ההומור החולני שלה"; ואילו הסנגור שהסתמך על חוות דעתו של הפסיכולוג שטיפל בה לפני הצבא, טען שהיא סובלת מ"אישיות צייתנית מדי". כלומר, שני הצדדים הניחו שההתעללות נובעת מבעיות אישיות, והדיון התמצה בשאלה האם הטוראית אינגלנד שייכת לקבוצת האימפולסיביים ו/או קשוחי הלב או לקבוצת המובלים. גם משפט גבעתי, שהוזכר בהקדמה למאמר, הסתיים בענישת החיילים המבצעים, אך מפקד החטיבה שהכיר את "המתכון להישרדות" קיבל עונש קל: נזיפה ועיכוב זמני בקידום. לימים הועלה אותו האל"מ לדרגת תת-אלוף ומונה למפקד עוצבה בניגוד להמלצתו המקורית של הפרקליט הצבאי הראשי לרמטכ"ל (92/7/13). כנגד מינוי זה הוגשה עתירה לבית המשפט העליון (בג"ץ 5795/97), והשופטת דורנר שהייתה בדעת מיעוט כתבה בפסק דינה כי "בהכחישו את מעשיו, לא אמר אמת, וגלגל את אחריותו שלו על פקודיו... התנהגות כזאת אינה עומדת בדרישה הבסיסית מכל מפקד בצה"ל, ולא כל שכן ממפקד בכיר".

המחקר הפסיכולוגי של הברוטאליזציה טוען שאין לה הסבר פשוט. הטענה שהמעוולים הם אנשים יוצאי דופן נסתרת על-ידי גוף מחקרי מוצק המתעד כיצד רובנו, "רגילים" ככל שנהיה, נסחפים להתנהגות אלימה בהשפעת גורמים מצביים-חברתיים (Zimbardo, 2004). מצד שני, מידת ההשפעה תלויה באישיות ובגורמי רקע נוספים (Rutter, 1997). ייחודו של המחקר הנוכחי הוא בבדיקה של הגורמים הסביבתיים והאישיים

גם יחד. מצד אחד ראינו כיצד הפלוגה כמכלול הפכה ברוטאלית, ומצד שני, נמצאו הבדלים בין־אישיים משמעותיים במידת הברוטאליות של החיילים ויכולתם לשמור על אמת מידה מוסרית בתנאים של כוח בלתי מבוקר דיו, לחץ חברתי, איום סביבתי, שעמום ושחיקה. כדי לנתח את תוצאות המחקר בשתי הרמות נעזר בתיאוריות ותחומי מחקר מגוונים: פסיכופתולוגיה התפתחותית של הפרעת התנהגות, מחקרי אישיות העוסקים בחוסן נפשי, מחקר היסטורי העוסק בהשתתפותם של אנשים רגילים ברצח המוני, ומחקר פסיכולוגי־חברתי הבודק בתנאי מעבדה גורמים שמעודדים התנהגות אלימה כלפי אחרים. כל תחום ידע מאיר את הנושא מזווית אחרת ומעניק דגש שונה למידת השפעתם של גורמים אישיים או מצביים־חברתיים. השאיפה שלנו היא לפתח מודל אינטגרטיבי שמתייחס לשאלה המרכזית: "כיצד יכול היה לקרות מצב?". נפתח בתיאוריה ומחקר העוסקים בהתנהגות אנטי־חברתית ובחוסן נפשי העוזרים לנו להבין את טיפוסי החיילים השונים.

גורמים אישיים

מחקרים בפסיכולוגיה התפתחותית מצביעים על עלייה גדולה בהתנהגות עבריינית ותוקפנית בגיל ההתבגרות של בנים, המחולקים לשני טיפוסים עיקריים (Fergusson & Horwood, 2002; Moffitt & Caspi, 2001). הקבוצה הקטנה והאלימה במיוחד מאופיינת באימפולסיביות, המשקפת שליטה עצמית נמוכה, ובקשיחות לב, המוגדרת כחוסר אמפתיה, שימוש חסר לב באנשים וביטוי רגשי מצומצם. תכונות אלו מעוצבות על־ידי גנטיקה, ביולוגיה, דפוסי אישיות, וסביבה משפחתית וחברתית. נערים מסוג זה, המזכירים את החיילים בקבוצת קשוחי הלב ו/או האימפולסיביים, נמצאים בסיכון לפתח הפרעת אישיות אנטי־חברתית ומסלול חיים של אלימות ועבריינות (Frick et al., 2003). הקבוצה השנייה והגדולה היא של נערים הנוקטים התנהגות עבריינית כדי להשיג אוטונומיה מההורים, להרשים חברים ולהרגיש מבוגרים. קבוצה זו נורמטיבית יחסית מבחינה אישיותית, משפחתית וסביבתית. הנערים הללו עוברים בדרך־כלל שלב עברייני חולף, אלא אם כן יסתבכו ב"מלכודת התפתחותית" עם המשפחה, החברה ו/או החוק (לדוגמה, יתפסו בביצוע עבירה ויוצאו מחוץ לבית). הסיכון להסתבכות גובר כאשר הם מתחברים עם נוער עברייני מהסוג הראשון, במיוחד כאשר הם מצטרפים לכנופיה (Henry, Tolan, & Gorman-Smith, 2001; Tolan, Gorman-Smith, & Henry, 2003).

אפשר לראות את הדמיון בין נערים מטיפוס זה לקבוצת המובלים. הכותרת "מובלים" משקפת נטייה להכוונה עצמית חיצונית (external locus of control), משתנה אישיותי הבודק עד כמה ההתנהגות שלנו מכוונת על-ידי אנשים אחרים והסביבה או ערכים ואידיאלים מופנמים. הכוונה חיצונית קשורה לנוירוטיות (חוסר הנאה, עוינות, לחץ וחרדה) ולרמות נמוכות של ערך עצמי ומסוגלות עצמית (Judge, Erez, Bono, & Thoresen, 2002), ומהווה גורם סיכון לתגובת קרב והפרעת דחק פוסט-טראומטית (Solomon, 2001). המובלים לא נטו בהכרח לקיצוניות בהכוונה חיצונית, אך השילוב בין נטייה אישיותית לבין השפעה קבוצתית הוביל לברוטאליות שהפכה למלכודת התפתחותית הפוגעת בנפש ובמוסר. ככל שאנשים מתנהגים באלימות לאורך זמן כך הם מפתחים מוטיבציות וסיפוקים הקשורים לאלימות, כגון ריגוש המפיג את השעמום, פריקת מתח מהירה, והרגשת כוח וכבוד שמושגת בקלות (Baumeister & Campbell, 1999).

השתתפות במעשי עוולה מעלה את הסיכון להפרעה פוסט-טראומטית גם לאחר שלוקחים בחשבון את ההשפעה הקשורה לחשיפה לקרב (Beckham, Feldman, & Kirby, 1998). חיילים שהשתתפו במעשי עוולה נמצאו בסיכון מוגבר לפתח סימפטומים דיסוציאטיביים ארוכי-טווח (Schapiro, Glynn, Foy, & Yavorsky, 2002) ולגלות הפרעה פוסט-טראומטית חריפה במיוחד (MacNair, 2002). סוג נוסף של נזק נפשי קשור לטשטוש בין המותר לאסור ולשחיקת עכבות פנימיות: חייל שמתנהג בברוטאליות נמצא בסיכון לגלות את "הכוח האפל" ולהפוך לחייל אכזרי יותר (Grossman, 1996). אין זה מפתיע לגלות שחיילים עם הפרעה פוסט-טראומטית שהתנהגו באלימות כלפי בת זוגם נחשפו בשיעור גבוה למעשי עוולה במשך השירות הצבאי (Taft et al., 2005). חיילים אלו התרגלו לפורקן מהיר של מתח באמצעות תוקפנות במקום לפתח ריסון עצמי. כתוצאה מכך הם נמצאים בסיכון מוגבר לנקוט באלימות גם בחיי האזרחות.

הנרטיבים של שלושת הקבוצות האחרות הראו רמה גבוהה יחסית של שליטה בתוקפנות, אך העמדות הערכיות של החיילים היו שונות. בשעה שהאידיאלוגים התייחסו לריסון שלהם כסימן של חולשה אישית וניסו להסיט הצידה את "הכישלון" להתנהג בברוטאליות, הנשמרים והמצפוניים נהגו ברסון מתוך בחירה מוסרית וקביעה אישית של קווים אדומים. היכולת לשמור על גבולות קשורה כפי הנראה להכוונה עצמית פנימית. ואכן, תחושות של שליטה עצמית הופיעו בראיונות של הנשמרים

והמצפוניים ותרמו לדימוי העצמי שלהם. ההבדל העיקרי בין הנשמרים לבין המצפוניים היה במידה בה הערכים של כל אחד מהם בוטאו במחשבה וברגש כלפי אחרים. הנשמרים שמרו על הקוד הערכי שלהם אך לא התערבו כאשר חבריהם לפלוגה התנהגו בברוטאליות, בין אם מתוך נאמנות ו/או כדי להימנע מקונפליקט. לעומתם, המצפוניים ביטאו אמפתיה כלפי סבלם של הפלסטינים, אכפתיות כלפי ההשחתה המוסרית והנפשית שהתרחשה בקרב חבריהם לפלוגה והזדהות עם צה"ל כמערכת ערכית ושומרת חוק המייצגת את המדינה. הם הסתכלו על ההתנהגות של הפלוגה במבט רחב ויישמו עקרונות מוסריים כלפי עושי העוול גם כאשר גישה זו העלתה את המתח ביחסים בינם לבין חבריהם ומפקדיהם. "החיים הם המקום בו הגורל והבחירה נפגשים", אמר בובר, והמצפוניים חוו את המפגש הזה במלוא עוצמתו כאשר לקחו על עצמם לעצור את הברוטאליות של חבריהם לפלוגה.

מבחינת ההשפעות הנפשיות, נראה כי יותר מכל קבוצה אחרת היו אלו הנשמרים שלא הושפעו על-ידי השירות הצבאי, לטוב ולרע. מנגנונים חזקים של הדחקה, הכחשה, מזעור ומידור עזרו להם להמשיך הלאה בחייהם האזרחיים עם מצפון שקט ואפילו סיפוק שעמדו בקווים האדומים שקבעו לעצמם. לעומתם, המצפוניים עברו חוויות קיצוניות לטוב ולרע. שני הקצינים סיפרו כיצד התחילו את השירות הצבאי עם תחושות קשות של מצוקה וחוסר אונים מול פריקת העול המוסרית בפלוגה ותיארו בפירוט את פועלם לשינוי המצב. הנרטיב שלהם ביטא תחושות של סיפוק, גדילה אישית והתחזקות ערכית-רוחנית כתוצאה מהצלחתם להתמודד עם הלחצים (Linley & Joseph, 2004). אולם, החייל המצפוני השלישי שילם מחיר כבד ועבר מצבים קשים של נידוי, נקמנות ובידוד חברתי. תוצאות דומות נמצאו במחקרים על אנשים ש"פתחו פה" (whistle blowers) בארגונים מסוגים שונים. מדובר בתהליך בלתי צפוי מבחינת ההשלכות האישיות שיכול להוביל לפגיעה עקב מעשי נקם מסוגים שונים, במיוחד אם הארגון והרשויות אינם דואגים להגנת האנשים (Near & Miceli, 1996).

גורמים מצביים-חברתיים

לפני שלושים שנה הדגים סטנלי מילגרם כיצד רוב הנבדקים שהשתתפו בניסוי פסיכולוגי הושפעו מההקשר החברתי וצייתו לדמויות סמכותיות שהורו להם להפעיל נועזי חשמל מכאיבים על נבדקים אחרים (Milgram).

1974). עשרות שנים של מחקרי מעבדה פסיכולוגים-חברתיים שנעשו מאז עזרו למפות את השפעתם של משתנים סביבתיים שונים, והדגימו את הקלות הבלתי נסבלת של הפיכת אנשים רגילים למעוולים (ראו *Zimbardo, 2004*). עבודות אלו חושפות את הרוע הפוטנציאלי הטמון בקרבנו, פוטנציאל גדול ושכיח מכפי שאנו רוצים לחשוב. מסקנה זו נתמכת גם על-ידי מחקרים היסטוריים המעידים שרוב מעשי העוולה של אנשי צבא ומיליציה נעשו על-ידי אנשים רגילים שהושחתו מכוחן של נסיבות רבות עוצמה. ההשחתה היא בדרך-כלל חברתית, כאשר הקבוצה מפתחת "תרבות של אכזריות" שמעודדת את חבריה ליוזם, לשכלל ולהתמיד בהתנהגותם האלימה (*Waller, 2002*).

החיילים שעשו שירות צבאי מתמשך בעזה בתקופת האינתיפאדה הושפעו מתנאים של לחץ, סכנה, שעמום ושחיקה ולצדם מבלבול ערכי שאפיין את החברה הישראלית וצה"ל באותה תקופה. בתוך הפלוגה, ראינו את השפעתו של המפגש הראשון עם ברוטאליות – החוויה "לשים את הרגל בדלת" – ולאחריו השחתה הדרגתית שהתבטאה בשחיקת הקווים האדומים של החיילים. ראינו גם את השפעתם המכרעת של המפקדים שחלקם פעלו כמו חונכים, כאשר הציגו מודל ועודדו באופן פעיל את הברוטאליות, וחלקם האחר השפיע על חיזוקה באמצעות גיבוי, כיסוי והעלמת עין.

מנגנון החיקוי תועד בניסויים של מילגרם: צפייה מוקדמת במשתפי פעולה שחישמלו לכאורה את הקורבנות הגבירה את הציות של הנבדקים, וככל שאותם משתפי פעולה הוצגו כבכירים יותר כך גדלה מוכנותם של הנבדקים להגביר את עוצמת המכות החשמליות (*Milgram, 1974*). כלומר, חיקוי משפיע על טווח רחב של התנהגויות חברתיות ולעתים תכופות ההשפעה פועלת מתחת לסף התודעה. מנגנון נוסף שמעצים את האכזריות נקרא דאינדיווידואציה (*deindividuation*): תחושה של אנונימיות בתוך קבוצה המופיעה בתנאים שמשטטשים את הזהות האישית ומעורדים התמזגות עם הכלל; לדוגמה, הסוואת הזהות האישית באמצעות מסכה וגלימה. במצב זה גוברת השפעתן של נורמות קבוצתיות ופוחתת השפעתם של סטנדרטים אישיים וערכים חברתיים. דאינדיווידואציה מפחיתה אחריות אישית ומעלה את הסיכוי לביצוע מעשי עוולה (*Zimbardo, 2004*). השילוב של המנגנונים השונים הוכח כבעל עוצמה במיוחד במחקר קלאסי שבמהלכו הקים זימברדו באוניברסיטת סטנפורד סימולציה מוחשית לבית סוהר. נבדקים רגילים שקיבלו תפקיד של סוהרים עברו תוך זמן קצר ברוטאליזציה חריפה עד כדי כך שהוא נאלץ

להפסיק את המחקר כדי למנוע פגיעה קשה בנבדקים שמילאו את תפקיד האסירים.

אותם מצבים שנחקרו במעבדות פסיכולוגיות ובמחקרים היסטוריים התקיימו בפלוגה והביאו להתפתחות תרבות שוליים אלימה שעודדה את החיילים לחרוג מהתרבות התקנית של צה"ל ולבצע מעשי עוולה שעמדו בניגוד לחוק הצבאי והאזרחי, לנורמות החיים המקובלות ולערכים שגדלו עליהם. תרבות שוליים זו השפיעה על חיילים במידה רבה יותר ככל שהם הזדהו והפנימו יותר את הקודים האלימים. כנופיות רחוב פועלות באופן דומה: חברים חדשים שמצטרפים לכנופייה צריכים להפגין הזדהות עם הקודים העברייניים באמצעות אקט אלים במיוחד שמעיד על נאמנות לקבוצה. בנוסף לכך, התרבות הפלוגתית התאפיינה בחיסולו החברתי של "האחר": במקרה זה האזרח הפלסטיני שמידת האנושיות שלו הופחתה. מחקרים הראו כי התייחסות ברוטאלית מתמשכת כלפי אחרים נשענת על תפיסה ותחושה שהם אינם יצורים אנושיים שזכאים להתייחסות קולגיאלית הוגנת, חומלת ואמפתית (Waller, 2002). מבחינת המנגנון הנפשי, חיסול חברתי יוצר נתק מוסרי (moral disengagement) בין "בני אדם רגילים" לבין ה"האחרים" (Bandura, 1999). אפשר במצב כזה לשנוא ואפילו להרוג את האחר בלי לחוש בושה ואשמה. בנדורה טוען כי הנתק המוסרי מתבצע על-ידי מנגנונים המקשרים את הברוטאליות למטרות נעלות במחיר של דהומניזציה, טשטוש האחריות האישית (דאינדווידואציה), והמצאת שפה "סניטארית", נקייה וטכנית המטשטשת את העובדה שמדובר באקטים של ברוטאליות כביכול למען אותן מטרות. דרך נוספת להשגת הנתק המוסרי היא דמוניזציה: השלכת כל הרוע ו/או האשם על האחר ותפיסתו כמי שגורם לקונפליקט (אלון ועומר, 2005). חשוב להדגיש כי חלק מהמנגנונים שאנו מציינים משפיעים גם על תופעת "הצופה מהצד" (Bar On, 2001) – גם אנשים שאינם נוטלים חלק פעיל במעשי העוול יושפעו מהדברים אך יסיטו את מבטם כמו שלושת הקופים: שאינו רואה, שאינו שומע ושאינו מדבר.

השפעתם של התהליכים החברתיים שאנו מתארים מתעצמת כאשר הם משתלבים זה בזה. מצבים אלו עמדו במוקד עבודתם של קלמן והמילטון על "פשעים של ציות" שנעשתה בעקבות הטבח במיילאי ב-1968. סגן ויליאם קלי, שפיקד על הטבח, הצדיק עצמו בטענה המוכרת של ציות לפקודות. המעניין הוא שסקרי דעת קהל שנעשו בתקופה זו הראו שחלק גדול מהציבור האמריקאי הסכים עם טענת הציות (Kelman & Hamilton, 1989). קלמן והמילטון ניתחו שלושה תהליכים מרכזיים

המובילים לפשעים של ציות: מערכת סמכות שמתירה את האלימות המרובה (authorization), הפיכתם של מעשי עוולה שונים למעשים שבשגרה (routinization), ודהומניזציה של האויב. מעבר לניתוח של תהליכים חברתיים, קלמן והמילטון עמדו על השפעת המעשים על נפשם של המעוולים. הם תיארו את השינוי הנפשי שחל במעוול על פני רצף שמתחיל בציות לגורם הסמכות, ממשיך בהזדהות עם גישתו ומסתיים בהפנמה של אמונות, ערכים ותפיסת עולם שאינה תלויה יותר בקשר עמו. כלומר, ככל שמעשי העוולה נמשכים והולכים כך מתקשח לבו של המעוול עד לנקודת אל-חזור של אובדן תחושה של אשמה וחרטה. ויליאם גולדינג, חתן פרס נובל לספרות, המחיש תהליכים אלו בספר בעל זנוב. הספר מציג מאבק בין שני סוגים של מנהיגים על נפשם של ילדים בריטיים שנקלעים לאי בודד; ככל שכוחו של המנהיג הברוטאלי גובר, כך מתעצמת האכזריות וילדים רגילים הופכים לרוצחים.

התמיכה הקבוצתית החזקה שאפיינה את הפלוגה היתה גורם חשוב שתמך בהמשך האלימות על-ידי לגיטימציה קולקטיבית וטשטוש האחריות האישית (Grossman, 1996). במובן זה שלושת המצפוניים שברו את הנורמה המרכזית של הקבוצה והעמידו מול החיילים ראי מוסרי שהטיל עליהם אחריות אישית. ההיסטוריה של צה"ל ושל צבאות אחרים מעידה כי יש חיילים המעויים לסרב פקודות בלתי חוקיות בעליל ומדווחים על מעשי עוולה של חיילים אחרים, וכי למרות שמדובר בקבוצת מיעוט בכוחה להשפיע על תהליכים חברתיים. יכולת ההתנגדות וההשפעה שלה גוברים אם המתנגד לאלימות אינו בודד אלא מקבל תמיכה מחברי קבוצה נוספים (Milgram, 1974). חיילים פשוטים שחשפו מעשי עוולה ופנו לגורמי סמכות במטרה לשמור על ערכים חברתיים תקינים יצרו לעתים שינויים בקנה מידה היסטורי. ההתעללויות בעצורים שנעשו בכלא אבו-גריב בעירק הופסקו על-ידי שלושה חיילים ואחד מהם, יוסף דרבי, הוא שהעביר למשטרה הצבאית את המידע שחשף את הפרשה (O'Connor, 2004). גם הטבח במיילאי נחשף על-ידי טייס הליקופטר, יו תומפסון, שראה מלמעלה את החיילים טובחים בתושבי הכפר בלא שנפתחה עליהם אש. הוא הנחית את המסוק ובעזרת התותחן שלו חילץ כפריים, הזעיק עזרה ודיווח על הטבח. אולם, אלו אירועים יוצאי דופן שנחשפו לעיתונות, וסביר להניח שקיימת ברוטאליות קבוצתית שלא נחשפה מעולם. המשבר שחוותה הפלוגה מלמד על הקושי לעמוד מול קבוצה שאיבדה את דרכה ועל ייחודם של אותם מתי מעט שידעו לנצל את זכותם להביא לשינוי.

הפיקוד הבכיר

הנתונים שאספנו זורים אור על שתי רמות של המערכת – הפלוגה והחייל הבודד – אך אל לנו לשכוח כי פלוגות אינן מערכות סגורות. ואכן, הראיונות עם החיילים שיקפו לעתים השפעות של הסביבה הצבאית-חברתית הרחבה. לדוגמה, חלק מהמראיינים הושפעו מדהומניזציה מוקדמת כלפי הפלסטינים ואידיאולוגיה של אלימות וכוחנות. גם בתוך צה"ל, הראיונות מצביעים על כך שהפלוגה שנחקרה לא היתה מקרה בודד ויוצא דופן. ההתרשמות של המראיינת ששירתה עם החיילים בעזה היתה כי בפלוגה הסמוכה האלימות היתה גבוהה יותר. קשוחי הלב ו/או האימפולסיביים סיפרו על חיילים מיחידות אחרות שהתנהגו בברוטאליות כמוהם. להערכתם, ההתנהגות של רפי לא מצביעה על אירוע חריג בתוך הפלוגה או מחוצה לה, ולא היה צריך להעניש אותו כי "כל חייל עושה את זה". זו הייתה גם טענתו של רפי שהצדיק עצמו על-ידי התייחסות לאחרים:

"יש תחרות בין היחידות. זה דבר ידוע ולגיטימי. זה דבר טוב. כי מעלה את הרמה. אם זה צנחנים. אז זה אומר אני תפסתי מבוקשים הכי הרבה וזה אומר אני הרבצתי [ל]הכי הרבה ערבים... אז זה מגולני אומר וואלה, השבוע איזה פיצוץ, הבאנו לערבי פיצוץ שברתי לו את... אז אנשים מחרמ"ש שיושבים מסתכלים עליו וחושבים. מה המאפן הזה מדבר. מה זה פיצוץ לערבי, על מה הוא מדבר בכלל. מה שהוא עשה לא מגיע ל... זה מעלה את הגאווה טיפה אפילו שזה דבר מכווער ואסור."

עד כמה משקפת הברוטאליזציה שהתרחשה בפלוגה – ולצדה עדויות לתהליכים מקבילים שהתרחשו ביחידות אחרות בצה"ל – שליטה בלתי מספקת ומסרים סותרים מצד הפיקוד הגבוה? לשם השוואה נזכיר את תופעת ה"זובור": התעללות בטירונים. גם הזובור הוא ביטוי לנורמות עברייניות שהשתרשו במסגרות צבאיות, ולמרות שמדובר בקנה מידה אחר בהשוואה להתנהגויות המתוארות במאמר זה, הנורמות של הזובור הניעו חיילים רגילים להתנהגות אלימה ובניגוד לחוקי הצבא. אפשר לבחון את הזובור משני הכיוונים של ההיררכיה הצה"לית. מצד הפיקוד הבכיר: נראה כי תרבות הזובור השתרשה בתקופות בהן צה"ל העלים עין, ונחלשה ככל שגברה המודעות הציבורית לנוקים והפיקוד פעל נגדו בנחרצות. מצד השטח: נראה כי גם כאשר הפיקוד פעל בנחרצות כנגד התופעה, ניסו החיילים לשמור על מסורת הזובור על-ידי הסתרה וחיפוי

הדדי, כמו מתבגרים שיורדים למחתרת כדי להתחמק מפיקוח המבוגרים. בהסתכלות כוללת על 21 המרואיינים עולה כי אלו שהתגייסו בשלב מוקדם של האינתיפאדה דיווחו על פגיעה והריגה של פלסטינים רבים, ואילו חיילים שהתגייסו מאוחר יותר דיווחו על פקודות ברורות לגבי הפעלת אלימות ועל מספר מועט יחסית של תקריות בהן ירו אש חיה. יש להזכיר, כי בתחילת האינתיפאדה שר הביטחון דיבר על שבירת ידיים ורגליים של פלסטינים המשתתפים בהתפרעויות והיו מפקדים בכירים שעודדו התנהגות ברוטאלית (מאיר, 1994). נראה כי המסרים שבאים מלמעלה, בין אם מדובר בעידוד לברוטאליזציה או בהעלמת עין, יכולים להשפיע בעוצמה רבה על השטח ולהוביל להסלמה גם מעבר לכוונתם המקורית של הקצינים הבכירים ו/או הפוליטיקאים. השערה זו נתמכת על-ידי תיאורים של מעשי עוולה כחובה צבאית שהוכתבה מלמעלה ("זה הפקודות שקיבלנו"), וטענות כלפי מפקדים בכירים שהעדיפו לעצום עיניים. חלק מהמרואיינים דיברו על תחושת ניצול וכעס כלפי הצבא. הם אמרו שהדרג הגבוה מוכן שהחיילים הפשוטים יבצעו את העבודה המלוכלכת בברוטאליות כל עוד אינו נושא באחריות ישירה ולא יידרש לשלם את המחיר על כך. לטענתם, לא רק שהפיקוד ידע שרמת האלימות עולה כאשר פלוגות של מג"ב וחרמ"ש נמצאות זמן ממושך בשטח, אלא שהפיקוד השאיר שם את הפלוגות בכוונה מאחר וידע שפלוגה אלימה אחת "פותרת בעיות" יותר מאשר גדוד של צנחנים.

לצד תחושות אלו חשוב גם להציג את הטענות של החיילים כנגד הגבולות שקבעה המערכת הצבאית, והקושי ליישם אותן במצבים המעורפלים שקיימים בשטח, מצבים שדורשים החלטה מהירה:

"זה הגיע למצב של די אבסורד. פשוט אומרים לך קח רובה ואל תשתמש בו... והיו מקרים פשוט שאנשים פחדו להשתמש בכושר השיפוט שלהם... למשל היה מקרה לפני שנה וחצי שהגיע רכב שזה היה אמבולנס. הגיע למשלט בעזה. עכשיו, הייתה התראה שגנבו אמבולנס או א... חייל שהיה שם בשער ירה בו ישר. זה היה מחבל והוא רצה לעשות פיגוע... במידה וזה לא היה מחבל היו שופטים אותו ופה הוא קיבל פרס... וזה שבר די הרבה אנשים."

החיילים שאופיינו בהתנהגות ו/או אידיאולוגיה ברוטאלית הקצינו תלונות אלו וטענו שהצבא מעדיף את מדיניות החוץ על-פני שמירה על שלום החיילים: "החיילים שהולכים לשם הם כמו עזים שמובלות לשחיטה". מרואיין שהסביר מדוע יש לירות בערבים תיאר מצבים בהם

כמעט וירה: "אני מכון מולו, מחכה שיזרוק עלי את האבן, שייתן לי סיבה טובה לירות בו, ואני מכניס לו את הכדור בין העיניים כמו שאני יודע". המפקד הוציא את החייל מפעילות בשטח, אך הטענות שלו נגד הפיקוד נשארו בעיניו: "אז לא יריתי באף אחד, לצערי, בפירוש לצערי. כי עכשיו הוא עלול לזרוק על חייל אחר ועלול לפגוע בו... המ"פ שם אותי סרס"פ כי ידע שאם אני נכנס לשטח זה ישב לו על התחת".

כאשר בוחנים את התנהגות הפיקוד, מעניין להשוות את החומר שהתקבל בראיונות שלנו עם מחקר אתנוגרפי של בן-ארי, על גודו של צה"ל ששירת באינתיפאדה הראשונה באזור חברון (Ben-Ari, 1998). הניתוח של בן-ארי מעלה כי ניתן היה לעשות את השירות הצבאי באינתיפאדה ללא ברוטאליזציה של החיילים. בהקשר לכך בולטים שני הבדלים בין הגדוד אותו חקר בן-ארי לבין הפלוגה. האחד הוא שבן-ארי תיאר כיצד הקצינים של הגדוד הנחילו תרבות צבאית מקצועית והעבירו לחיילים מסר נחרץ נגד אלימות מתפרצת; ואילו בקרב הנבדקים שלנו הופיע תיאור של מפקדים שעודדו והדגימו התנהגות ברוטאלית ו/או העניקו גיבוי לחיילים הברוטאליים. ההבדל השני הוא שחיילי הפלוגה עשו את כל שירותם הצבאי בעזה והאלימות המרובה הופיעה לאחר שחיקה של 6-10 חודשים בשטח, ואילו הגדוד של בן-ארי היה גדוד מילואים – כלומר, החיילים היו מבוגרים יותר והשירות היה יותר קצר ופחות שוחק.

בהקשר לפיקוד הבכיר, נציין כי חשיפתו של רפי הובילה לצעד נחרץ אך נקודתי כלפי החייל ללא חקירה ונקיטת אמצעים כלפי המפקדים שהעניקו לו גיבוי. נראה כי ענישה של חייל אחד שנתפס במעשה אינה מספקת כדי לשנות תרבות של ברוטאליות. מצד שני, חשוב להכיר ביכולתם של אנשי השטח להסתיר את מעשיהם מהפיקוד הבכיר. המרואיינים תיארו כיצד הרביצו בלי להשאיר סימנים ואיך ירו כדורי פלסטיק מבלי שהקצין הנוכח הבחין בכך. זוהי תופעה ידועה: קבוצות שוליים קטנות שומרות סוד ומגלות תושייה רבה בפיתוח אמצעים נגד שלטון המנסה לפקח על פעילויות לא חוקיות שלהן. לפיכך מניעה יעילה של מעשי עוולה דורשת מחויבות ונחישות מצד הפיקוד הבכיר: הגבולות בין המותר לאסור צריכים להיות ברורים ואכיפתם נחרצת ונטולת מסרים כפולים.

קיימים בצה"ל גופים מקצועיים שתפקידם לסייע למפקדים הבכירים למנוע התנהגות חריגה ומזיקה של חיילים. האם המרכז למדעי ההתנהגות (ממד"ה) והמחלקה לבריאות הנפש (ברה"ג) תרמו מיכולתם המקצועית למניעת הברוטאליות ולטיפול ביחידות ובחיילים שלקו בנגע? אבישר (כאן) שחקר את הנושא מותח ביקורת על ההימנעות של המערכות

הללו מלעסוק בנושאים "חמים" כאלו ומתאר את תגובותיהן נגד אנשי המילואים הבכירים שלהן שהעזו לבקר בפומבי את התעלמותן מהבעיה. הגישה הנמנעת המשיכה גם במהלך האינתיפאדה השנייה; כפי שהצהיר מפקד ברה"נ דאז: "אין טעם לעשות סתם מחקרים ולראות באפלה דברים בלי כל רמז לקיום הבעיה. לדעתי, פיטורי אזרח מעבודתו עלולים לגרום מצוקה נפשית גדולה יותר מאשר השתתפות באינתיפאדה" (כהן-צוריאל, 2000).

בכל הקשור לאכיפת משמעת וחוק הגופים המקצועיים המרכזיים הם המשטרה הצבאית ומערכת המשפט. קיימות טענות חמורות כלפי תפקודה של מערכת אכיפת החוק בצה"ל על שאינה פועלת כראוי בכל הנוגע לפגיעות בפלסטינים. דו"ח 'אמנסטי' מציין כי בשנת 2004 הרגו כוחות הביטחון הישראליים יותר מ-700 פלשתינאים, בהם 150 ילדים, וכי רובם נהרגו "באופן בלתי חוקי בירי חסר אבחנה... וכתוצאה משימוש מופרז בכוח" (Amnesty International, 2005). משרד החוץ טען כי הדו"ח מגמתי. אולם ממצאים חמורים מופיעים גם בדו"ח 'בצלם' הטוען כי חיילים שפוגעים בפלשתינאים מרגישים חסינים בפני החוק (B'Tselem, 24.11.04); לפי הנתונים המוצגים בדו"ח, מאז תחילת האינתיפאדה השנייה הרגו חיילי צה"ל לפחות 1,656 פלסטינים שלא לקחו חלק בקרב, מהם 529 ילדים – אולם במהלך השנים 2000-2004 נערכו רק 89 חקירות של המשטרה הצבאית בגין פגיעה או הרג של פלסטינים, והגשו 22 כתבי אישום ורק חייל אחד הורשע בגרימת מוות. ישנם המטילים ספק באמינותם של דו"חות אלו וטוענים ש'אמנסטי' ו'בצלם' מאופיינים בהטיה פוליטית. בנקודה זו אנו חוזרים להתחלה: האם אנו מוכנים לבחון עצמנו באור יום ללא הצטדקות מיותרת ובלי למזער התרחשויות קשות המתרחשות חדשות לבקרים, או שמא נוח לנו להעביר את הדיון לפולמוס פוליטי ולמסגר את הדברים עצמם בשיח של הכחשה והתעלמות.

מגבלות

המגבלות העיקריות של המחקר הנוכחי הן המדגם הקטן והעדר דגימה של מרואיינים מתוך יחידות צה"ל שעשו את כל השירות הצבאי שלהן במשך השנים הראשונות של האינתיפאדה הראשונה. בעזרת הדגימה התיאורטית הצלחנו להבחין בחמישה טיפוסים שהגיבו בדרכים שונות לאותם תנאי שטח, אולם יתכן שהיו טיפוסים נוספים שלא אותרו. כמו כן, המתודה האיכותנית אינה נותנת מידע על שיעור החיילים בכל אחת

מחמש הקבוצות; לשם כך נדרש מחקר אפידמיולוגי הבודק את שעור התחלואה באוכלוסייה; כלומר, מחקר כמותי, שרק בכוחו של צה"ל לבצע. מחקר אפידמיולוגי נחוץ גם להערכה שיטתית של השפעותיה הנפשיות של הברוטאליזציה. נדגיש שוב כי בנושא זה הצגנו את ההתרשמות המקצועית שלנו שהתבססה מצד אחד על סיפורי חיים שהוצגו בפנינו ומצד שני על מחקרים שעסקו בהשפעות הנפשיות של השתתפות במעשי עוולה, אך לא ביצענו אבחונים פסיכיאטריים של הנבדקים. בנוסף לכך, המחקר הנוכחי התמקד בחיילים שעשו את כל השירות הצבאי באינתיפאדה, עובדה שהגבירה בצורה משמעותית את הלחץ עליהם. החיילים שרואינו שירתו בפלוגות חרמ"ש, ולמרות שנדגמו חיילים עם אפיוני רקע שונים חיילי חרמ"ש אינם מייצגים את כל המגוון האנושי שמתגייס לצה"ל. אנו מציינים מגבלות אלו כדי להזהיר מפני הכללה פשטנית של ממצאי המחקר לכל החיילים ששירתו בצה"ל באותה תקופה. מעבר לכך, חשוב לזכור כי במהלך שנות האינתיפאדה חלו שינויים רבים הן בצד הפלסטיני והן בצד "ל ובחברה הישראלית. כך שצריך להישמר מפני הכללה היסטורית מתוך אירועים שהתרחשו בהקשר מסוים אחד. מבחינה מחקרית, הדרך הרצויה היא להשתמש במחקר הנוכחי כקיש קפיצה למחקר רחב-היקף שעוסק בתופעה דוגמת מחקרם של Nock, Kaufman, & Rosenheck (2001) שיוצג בהמשך. לבסוף, אל לנו לשכוח כי מחקר זה מבוסס על סיפורי חיים של חיילים, וגם אם הדיווחים על מעשי עוולה נראו לנו אמינים – במיוחד לאור התיאור החוזר של אירועים על-ידי יותר ממקור אחד – לא היה ביכולתנו לאמת את העובדות.

לצד ההכרה במגבלות אלו נזכיר כי המחקר הנוכחי מציג ממצאים ייחודיים בתחום קשה למחקר, לא רק בישראל אלא בעולם כולו. המראיינת שבאה "מבפנים" והייתה שייכת לאותו דור של חיילים הצליחה לעבור את חומת השתיקה ולהגיע לשיחה גלויה עם מגוון רחב של חיילים. הודות לכך, המחקר מציג בפנינו קולות לרוב שאינם מיוצגים בשיח הציבורי והאקדמי, קולות של אנשים שונים מאלו שהחליטו להעיד מתוך יוזמה אישית. מעבר לכך, מוצג כאן מקרה של פלוגה עם פירוט יוצא דופן של תהליכים קבוצתיים שהתפתחו בה לאורך מספר שנים. כמו בכל הצגת מקרה, אנו יכולים להסיק מהחומר הן על ההיבטים הייחודיים של אותה קבוצת חיילים והן על היבטים אוניברסליים. גם הספר בעל זכוב עוסק בקבוצה קטנה ופרטיקולרית של ילדים, אך בדרכו הייחודית הוא מציג בפנינו ראי שמאפשר הצצה עמוקה פנימה לתוך הנפש האנושית.

לאור המגבלות ולצדן החידוש של המחקר, אנו סבורים כי הדרך הזהירה והאחראית להציע מסקנות צריכה להסתמך גם על מחקרים קודמים שנעשו בתחום ועל עדויות המגיעות מהשטח, בין אם מדובר בחיילי צה"ל או בחיילים אמריקאים בעירק. כלומר, יש למקם את תוצאות המחקר בתוך גוף הידע הקיים כדי להבהיר שמאמר זה אינו עוסק בתופעה אחת מבודדת שהתרחשה בשנים מסוימות בקבוצה יוצאת דופן של חיילים.

מסקנות ברמה מערכתית

המסקנה החשובה ביותר היא כי יש להכיר בכך שברוטאליזציה היא תופעה אוניברסלית הפוגעת בכל צבא סדיר, וכי כדי להתמודד איתה נדרש טיפול פעיל ונמרץ בכל הדרגים. ברוטאליזציה אינה פוגעת רק בקורבנותיה הישירים אלא גם בנו עצמנו כברוטאלים: בחיילים, במערכת הצבאית ובמדינת ישראל. מדובר בפריקת עול הפוגעת בסמכות הצבאית וחותרת תחת אושיות הצבא. אין להשלים עם תופעה זו כפי שאין להשלים עם מעשי ביוזה. השאיפה שלנו בפרסום מחקר זה היא לעזור לצה"ל להכיר, להבין ולפעול כדי לצמצם את ממדי התופעה. לשם כך חשוב להעמיד את המחקר האיכותני שלנו לצד מחקר כמותני עדכני המעיד כי מדובר בתופעה נפוצה הרבה יותר מכפי שהיינו רוצים לחשוב. לדוגמה, לאחר חשיפת ההתעללות בכלא אבו-גריב, פורסם מחקר שבדק 3,671 חיילים 3-4 חודשים לאחר חזרתם משירות קרבי בעירק או אפגניסטן. מתוך החיילים שחזרו מעירק, 21% דיווחו על אחריות להריגתו של אדם שאינו לוחם (Hoge et al., 2004). החיילים לא נשאלו במפורש על התעללות או הריגה מכוונת של אזרחים, אך במחקר אחר שנעשה עם מדגם מייצג של 1,125 חיילים משוחררים גברים שהשתתפו במלחמת ויטנאם, דיווחו 6.7% על מעשי עוולה מפורשים: פגיעה או הריגה של אזרחים; עינוי, פגיעה או הריגה של שבויים או בני ערובה; והתעללות בגופות של חיילי אויב או אזרחים (Nock, Kaufman & Rosenheck, 2001). מדובר בהערכה שמרנית, שכן לא כל החיילים מדווחים בכנות על עוולותיהם. ממצאים אלו דורשים מאיתנו להתייחס באופן רציני לטענתם של חיילי צה"ל באינתיפאדה שהחליטו לשבור שתיקה: "אנחנו הישראלים הממוצעים, לא אנרכיסטים, עשינו את המסלול המקובל של בית ספר, תנועה, שירות קרבי, פיקוד, ואנחנו רוצים שתקחו אחריות על מה ששלחתם אותנו לעשות... רוב הדברים שאנחנו מספרים הם לא חריגים אלא שגרה" (לביא, 2004).

מחקר זה מעיד כי צעירים נורמטיביים עלולים לעבור השחתה כתוצאה מתנאים סביבתיים ותהליכים פסיכולוגיים-חברתיים. כדי להילחם בנגע האלימות, עלינו להתחיל בבדיקה אמיתית של היקף התופעה הקיימת אצלנו ולפתח תוכניות מניעה. לאור הידע המוגבל בתחום, שנשען ברובו על מחקר סטטיסטי ועדויות אישיות, הניתוח של תהליכים פסיכולוגיים-חברתיים המופיע בעבודה זו יכול לתרום להבנת הנושא. זה"ל יכול גם ללמוד מהמערכת האזרחית שמתמודדת עם עלייה ברמת האלימות בתוך החברה הישראלית. בשנים האחרונות התפתחו נהלים וכלים שונים כגון חובת דיווח לפקידת סעד על אלימות במשפחה, ענישה מרתיעה, הרחקה וטיפול במעולים; ומתוך ניסיון זה יהיה נכון להסיק כי אחד הצעדים החיוניים הוא התגייסות נחרצת של מערכת אכיפת החוק כדי להעביר מסר ברור שמעולים אינם חסינים בפני החוק. אולם צעד זה לכשעצמו אינו מספיק. נדרשת עמדה חד-משמעית נגד כל סימן להתפתחות תרבות של ברוטאליות ביחידה כלשהי בצה"ל, חיוזק התרבות הערכית, פעילות של בקרה ואכיפה לאורך כל סולם הדרגות והגנה על החיילים שמדווחים על עוולות. משום שהשפעתם המכרעת של מפקדים וקצינים זוטרם היא מכרעת, יש לחשוב כיצד לפתח גישה זו בקורסים ובפיקוח על הפעילות השוטפת בשטח. הגופים המקצועיים בצה"ל יכולים לתרום מתחומי הידע שלהם כדי לפתח נהלים כוללנים ורב-תחומיים. התפקוד של צה"ל במהלך ההינתקות המחיש היטב את ההשפעה שיש לאימון החיילים שנשלחו לשטח ואת חשיבותה של מדיניות חד-משמעית לפעול ככל שניתן ללא אלימות. במקרה זה, הצליח צה"ל באמצעות הכשרה קצרה לחזק בקרב החיילים שנשלחו למשימה נורמות חברתיות שהדגישו נחישות לבצע את המשימה באופן מקצועי, שמירה על מסגרת ומשמעת צבאית, תפיסה הומנית כלפי המתנחלים והבנת הכאב שלהם, והגבלת השימוש בכוח גם כאשר הצד השני מתגרה ונוקט באלימות פיזית ו/או מילולית. במילים אחרות, צה"ל והחברה הישראלית עיצבו במהלך הפינוי קודים תרבותיים, נהלים וציפיות ברורות שתורגמו להכשרה המעשית של החיילים שנשלחו למשימה, והכשרה זו הפכה את ההתנהגות הלא אלימה לברירת המחדל של החיילים גם כאשר הועמדו במצבים קשים שהיו עלולים להוביל להתנגשות.

מסקנות ברמה האישית

סכנת ההכחשה קיימת לא רק ברמה המערכתית אלא גם ברמה של הטיפול בפרט. ההיסטוריה מלמדת כי צה"ל הכחיש את קיומן של טראומות נפשיות

בקרב חיילים החל ממלחמת השחרור (ויצטום ושות', 1989), וכי הכחשה זו נמשכה שנים רבות ביחס לחומרתן של הפרעות פוסט־טראומטיות (אליצור, 1999). במקביל לכך הוכחו הפגיעות הנפשיות הקשורות להתנהגות ברוטאלית של חיילים. אולם, מאז הופיע המאמר הראשון על פגיעות נפשיות בחיילים שחוללו מעשי עוולה בוייטנאם (Haley, 1974), פורסמו מחקרים כמותיים המעידים כי בקרב חיילים נפגעי נפש יש שיעור גבוה של מעוולים (Beckham et al., 1998; Schnurr, Lunney, & Sengupta, 2004). העבודה שלפנינו תורמת לידע זה בהצביעה על סוגים שונים של חיילים והדרך בה הם מגיבים לתרבות של ברוטאליות. ישנם חיילים בעלי סיכון גבוה להגיב בסמפטומים פוסט־טראומטיים ו/או בתוקפנות מוגברת וקהות לב. המחקר העדכני על גורמי סיכון לאלימות של חיילים משוחררים כלפי בנות זוגם (Taft et al., 2005) תואם את משנתו החינוכית של הרב אהרן הלוי מברצלונה (הרא"ה) שנכתבה במאה ה־13: "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות. ואפילו אם יהיה אדם צדיק גמור ולבבו ישר ותמים, חפץ בתורה ובמצוות, אם אולי יעסק תמיד בדברים של דופי, כאילו תאמר דרך משל שהכריחו המלך ומינהו באומנות רעה, באמת אם כל עסקו תמיד כל היום באותו אומנות, ישוב לזמן מן הזמנים מצדקת לבו להיות רשע גמור, כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו" (ספר החינוך, מצוה טז).

ברוטאליזציה היא תופעה מורכבת המשקפת יחסי גומלין בין תהליכים חברתיים לבין תהליכים אישיים. על מפקדי צה"ל בכל הדרגים מוטלת האחריות להבין תופעה זו ולגבש דרכי התערבות נחרצות ומקיפות המבטיחות עמדה מוסרית ברורה שדוחה את הברוטאליות על כל צורותיה. בכך ימלאו לא רק חובה חוקית ומוסרית אלא גם יגנו על החיילים שלהם וימנעו פגיעות טראומטיות. באשר לחיילים המעוולים שנחשפו לתהליכי ברוטאליזציה בצבא ונפגעו נפשית, הניתוח המוצג כאן יכול לתרום לטיפול בהם. כידוע, הממצא שתגובות קרב והפרעות פוסט־טראומטיות קשורות במידה רבה ללחצי המלחמה עוזר לנפגעים להתמודד עם תחושות של אשמה, בושה וסטיגמה (Solomon, 1993). בהתאמה, ההבנה של גורמים סביבתיים הקשורים לברוטאליזציה יכולה לעזור למעוולים שמתמודדים עם מעשיהם ולהבין את אחריותם לכשל האישי והמוסרי בו לקו.

עם זאת, נדגיש כי הבנת ההשפעה הסביבתית על ברוטאליזציה בעזרת כלים של מדעי ההתנהגות אינה מפחיתה מאחריות או מטייחת את מעשי העוולה. החיילים שהידרדרו לברוטאליות זקוקים לעזרה שתאפשר

להם לבנות נרטיב מורכב וקוהרנטי כדי להבין את האירועים שעברו, לקבל על עצמם אחריות אישית ולעשות לתיקון נפשם ולתיקון העוולה. כמוהם, גם זה"ל והחברה הישראלית זקוקים להתבונן נכוחה במה שקרה, לשאת באחריות לכך ולהפיק לקחים שיעזרו לנו להפוך את שעת המשבר לשעת תיקון.

בעת אשר ירגיש האדם נפילה, מפני חולשת הרוח המעדה מוסרית, ישים אל לבו שממעמקי התהומים הוא צריך לדלות מרגליות יקרות, וישוב ויעלה, ויחדש כוחו בגבורה ושלוה, לאור עולם, עוד ביתר שאת מימי קדם. הראי"ה קוק (אורות הקודש ג, דרך הקודש, סדר שני סי' כט)

מקורות

אלון, נ. ועומר, ח. (2005). השטן שבינינו: מדמוניזציה להידברות. הוצאת ספרים: צפת.

אליצור, י. "המקרנפים". הארץ, 31.5.1989.

אליצור, י. (1999). "שינוי מבפנים" במתקן לשיקום עורפי של תגובות קרב: ייעוץ ארגוני מול מסורת של הכחשה". שיחות, י"ג, 188-198.

אליצור, י. ושיינקין, נ. (2007). "כיצד יכול לקרות מצב? מעשי עוולה של חיילי צה"ל באינתפאדה". אלפיים, 31, 25-54.

בניהו, א. "אפי פיין (איתם): 'לא זוכר, לא ראיתי, לא שמעתי.' על המשמר, 23.2.1990

<http://soldiertestimony.org/Israel/1987-1999/Document.2004-07-18.5327/view>

בראונינג, כ. (2004). אנשים רגילים: גודד מילואים 101 של משטרת הסדר והפתרון הסופי בפולין. תרגום: לי שיר. ספרי עליית הגג וידיעות אחרונות: תל-אביב.

גולדינג, ו. (2011). בעל זכוב. תרגום: אמיר צורקמן. עם עובד-הספריה לעם: תל-אביב.

ויצטום, א., לוי, ע., גרנק, מ., וקוטלר, מ. (1989). "תגובות הקרב במלחמות ישראל 1948-1973", ב. מלחמת השחרור. שיחות, ד, 65-70.

שיינקין, נ. (1998). אלימות בסיפורי חיים של חיילים על שירות צבאי ארוך באינתפאדה. עבודה לשם קבלת תואר מ.א., המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

כהן-צוריאלי, נ., "יש נפגעים בנפש". כל הזמן, 22.10.2000.

לביא א. א., "מוציא שם רע לכיבוש". מוסף הארץ, 18.6.2004. עדות שניתנה מאיר, י. (אל"מ לשעבר), "אמרו לנו: תשברו להם את העצמות". <http://soldiertestimony.org/Israel/1987-1999/Document.2005-08-02.5534>. בפני ג'ים רון עבור ארגון "בצלם", יוני 1994.

- Amnesty International. (2005). *Israel and the Occupied Territories: Covering events from January–December 2004*.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality & Social Psychology Review*, 3(3), 193-209.
- Bar On, D. (2001). The bystander in relation to the victim and the perpetrator: Today and during the Holocaust. *Social Justice Research*, 14(2), 125-148.
- Baumeister, R. F., & Campbell, W. K. (1999). The intrinsic appeal of evil: Sadism, sensational thrills, and threatened egotism. *Personality & Social Psychology Review*, 3(3), 210-221.
- Beckham, J. C., Feldman, M. E., & Kirby, A. C. (1998). Atrocities exposure in Vietnam combat veterans with chronic posttraumatic stress disorder: Relationship to combat exposure, symptom severity, guilt and interpersonal violence. *Journal of Traumatic Stress*, 11(4), 777-785.
- Ben-Ari, E. (1998). *Mastering Soldiers: Conflict, emotions, and the enemy in an Israeli military unit*. New York: Berghahn Books.
- B'Tselem. (24.11.2004). *Rules of Engagement and Lack of Accountability Result in Culture of Impunity for Palestinian Civilian Deaths*.
- Dutton, D. G., Boyanowsky, E. O., & Bond, M. H. (2005). Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. *Aggression and Violent Behavior*, 10(4), 437-473.
- Editorial. (29.7. 2005). The truth about Abu Ghraib. *The Washington Post*, p. A22.
- Elizur, Y., & Yishay-Krien, N. (2009). Participation in atrocities among Israeli soldiers during the First Intifada: A qualitative analysis. *Journal of Peace Research*, 46(2), 219-235.
- Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2002). Male and female

- offending trajectories. *Development and Psychopathology*, 14(1), 159-177.
- Frick, P. J., Cornell, A. H., Bodin, S. D., Dane, H. E., Barry, C. T., & Loney, B. R. (2003). Callous-unemotional traits and developmental pathways to severe conduct problems. *Developmental Psychology. Special Issue: Violent children*, 39(2), 246-260.
- Grossman, D. (1996). *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York: Back Bay Books.
- Haley, S. A. (1974). When the patient reports atrocities: Specific treatment considerations of the Vietnam veteran. *Archives of General Psychiatry*, 30(2), 191-196.
- Henry, D. B., Tolan, P. H., & Gorman-Smith, D. (2001). Longitudinal family and peer group effects on violence and nonviolent delinquency. *Journal of Clinical Child Psychology*, 30(2), 172-186.
- Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat Duty in Iraq and Afghanistan, Mental Health Problems, and Barriers to Care. *The New England Journal of Medicine*, 351(1), 13-22.
- Judge, T. A., Erez, A., Bono, J. E., & Thoresen, C. J. (2002). Are measures of self-esteem, neuroticism, locus of control, and generalized self-efficacy indicators of a common core construct? *Journal of Personality & Social Psychology*, 83(3), 693-710.
- Kelman, H. C., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Linley, P. A., & Joseph, S. (2004). Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review. *Journal of Traumatic Stress*, 17(1), 11-21.
- MacNair, R. M. (2002). Perpetration-induced traumatic stress in combat veterans. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8(1), 63-72.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority*. New York: Harper & Row.

- Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways among males and females. *Development & Psychopathology*, 13(2), 355-375.
- Near, J. P., & Miceli, M. P. (1996). Whistle-blowing: Myth and reality. *Journal of Management*, 22(3), 507-526.
- Nock, M. K., Kaufman, J., & Rosenheck, R. A. (2001). Examination of predictors of severe violence in combat-exposed Vietnam veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 14(4), 835-841.
- Nordstrom, C. (1998). Deadly myths of aggression. *Aggressive Behavior*, 24(2), 147-159.
- O'Connor, A. (14.5.2004). Pressure to go along with abuse is strong, but some soldiers find strength to refuse. *New York Times*.
- Rutter, M. (1997). Nature-nurture integration: The example of antisocial behavior. *American Psychologist*, 52(4), 390-398.
- Schapiro, J. A., Glynn, S. M., Foy, D. W., & Yavorsky, C. (2002). Participation in war-zone atrocities and trait dissociation among Vietnam veterans with combat-related posttraumatic stress disorder. *Journal of Trauma and Dissociation*, 3(2), 107-114.
- Schnurr, P. P., Lunney, C. A., & Sengupta, A. (2004). Risk Factors for the Development Versus Maintenance of Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 17(2), 85-95.
- Solomon, Z. (2001). The impact of posttraumatic stress disorder in military situations. *Journal of Clinical Psychiatry*, 62 (suppl 17), 11-15.
- Solomon, Z. (1993). *Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War*. New York: Plenum Press.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Newbury Park CA: Sage Publications.
- Taft, C. T., Pless, A. P., Stalans, L. J., Koenen, K. C., King, L. A., & King, D. W. (2005). Risk Factors for Partner Violence Among a National Sample of Combat Veterans. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(1), 151-159.
- Tolan, P. H., Gorman-Smith, D., & Henry, D. B. (2003). The developmental ecology of urban males' youth violence.

Developmental Psychology. Special Issue: Violent children,
39(2), 274-291.

Waller, J. (2002). *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass killing.* New York: Oxford University Press.

Zimbardo, P. G. (2004). A Situationist Perspective on the Psychology of Evil: Understanding How Good People Are Transformed into Perpetrators. In: A. Miller (Ed.), *The social psychology of good and evil: Understanding our capacity for kindness and cruelty.* New York: Guilford.

חדוות הכיבוש

במרכז מחקרם של פרופ' יואל אליצור ונופר ישיקרין מובאות עדויות של אנשים צעירים, חיילים בצבא ההגנה לישראל, אנשי פלוגה אחת ששירתה ברצועת עזה בזמן האינתיפאדה הראשונה. בגילוי לב גמור הם מתארים את התהליך הנפשי שעברו, את אורח חשיבתם ובעיקר, את המעשים שעשו כלפי פלסטינים בשטחים הכבושים.

לכאורה, אין כאן חידוש: הרי כבר קראנו לא מעט עדויות כאלה, והקורא הישראלי למד להתעלם מהן, לפטור אותן באנחה או בטיעוני-נגד נועזים, ולשכוח אותן מיד. ואף על פי כן, המחקר הזה מזעזע באופן בלתי צפוי: העדויות המשובצות בין פרקי הניתוח המדעי, המאופק, חושפות תהליך של התפרקות מהירה וכאוטית של חישוקי התרבות ושל הערכים האנושיים הבסיסיים. אין מגן מפני ההוויה הנחשפת בהן, ואין שום דרך לתרץ אותן בנימוקים המקובלים של "צורכי ביטחון" או של "מעשים חריגים שנעשו בלהט הקרב". לרגעים, הקורא חש כאילו ניתנה לו אפשרות מבהילה להציץ אל אפלת תודעתו של פרא, או אל שכבה קדומה מאוד של האנושי, טרם היות המוסר, העכבות, הבושה.

"[אישה] אחת זרקה עלי כפכף", מספר חייל אחד, "נתתי לה פה בעיטה [מצביע על המפשעה]. שברתי לה פה את כל הזה, היא לא יכולה לעשות היום ילדים. בפעם הבאה היא לא תזרוק עלי כפכפים" (אליצור וישיקרין, כאן).

והייל אחר מספר על חברו: "הוא היה מחשמל אנשים עם המצבר של ה'אביר'. כן, הוא היה מסתובב עם כבלים וחוטים כל הזמן" (אליצור וישיקרין, כאן).

יש במחקר גם נקודות אור בודדות: אפשר להתנחם מעט בכך שלבסוף "הטובים ניצחו": מחסום השתיקה סביב ההתעללויות נפרץ, ומספר (מועט) של חיילים ומפקדים זוטרים לא איבדו את אנושיותם, והצליחו לשנות את נורמות ההתייחסות של המערכת כלפי ההתנהגות הברוטאלית של הרוב. חיילים ומפקדים אלה הפכו כעבור זמן למפקדים בפלוגה, וקבעו בה נורמות שונות לגמרי של התנהגות.

אבל התמונה הכללית קשה מאוד: עוצמת האכזריות שפרצה מן

החייילים, היקף שיתוף הפעולה שזכו לו החיילים הסדיסטיים מחבריהם – בעצימת עין, בשתיקה, בטיוח וגם בסיוע ממשי – והגיבוי שקיבלו, לרוב, ממפקדיהם, מה"מערכת" כולה, כל אלה מחייבים כעת תגובה חדשה, הערכה מחודשת וחריפה יותר מזו שכבר קהתה בנו לגבי הכיבוש. לא משנה מה עמדתו הפוליטית של הקורא, הדברים האלה נעשו גם בשמו, בתמיכתו העקיפה, בהשלמתו השקטה איתם. מעתה, אם ירצה בכך ואם לא, גם הם חלק מזוהתו הפרטית והאישית ביותר, ובוודאי שהם חלק מהמארג של "להיות ישראלי ויהודי כיום".

"שעה שש בבוקר", נזכר חייל אחר, "רפיח, עוצר, אין כלב ברחובות. רק ילד קטן בן ארבע משחק בחול. הוא בונה מגדל כזה בחצר של הבית שלו. זה [המפקד] מתחיל פתאום לרוץ. כולנו רצים איתו. היה מהנדסה קרבית... תפס את הילד. אני מניאק אם אני לא אומר אמת. שבר לו את היד כאן במרפק. שבר לו את היד במרפק. שבר לו את הרגל כאן. והתחיל לדרוך לו על הבטן שלוש פעמים. אנחנו כולנו ככה [מדגים עיניים פעורות ופה פתוח]. עם הפה פתוח. מסתכלים עליו, את מבינה? ...יום למחרת אני יוצא איתו לעוד סיור וכבר החיילים התחילו לעשות את זה... את מבינה, כשמפקד עושה את זה, זה הופך לגיטימי" (אליצור וישיקרין, כאן).

*

הקריאה בעדויות שלפנינו מאירה פן שכמעט לא עסקו בו בדיונים על השלכות הכיבוש הממושך, ואפשר לכוונתו בפשטות "חדוות הכיבוש". מתוך המיקרוקוסמוס של הפלוגה הכובשת, נרמזות כאן התמונה הגדולה יותר של החברה הכובשת כולה: לפתע מתבהר איך מצב הכיבוש עצמו, והמצב של היותך הכובש, כלומר, היכולת שלך, הנתפסת מיד כ"זכותך" לעולל לנכבש ככול העולה על רוחך, יוצרים אט אט בתוך החברה הכובשת את המשיכה למעשה הכיבוש עצמו ולמצב הכיבוש. מובן שאין להמעט בחשיבותם של המניעים הביטחוניים, הדתיים והטריטוריאליים שהפעילו את מכונת הכיבוש, ונתנו צידוקים שונים ומשונים לה ול"מפעל ההתנחלויות". אבל לצדם, בערפל ובעמימות, פעלו את פעולתם גם ההיקסמות מפיתויי העריצות והשררה, והלהיטות לתחושת האדנות המוחלטת, והעונג הסדיסטי של הפעלת כוח בלי מגבלה, כמעט, בלי שום סמכות אוסרת, בלי אף בת קול שתצא מהשמים (או משולחן הממשלה, ולרוב גם לא מהיכל המשפט), ותאמר, "הרף!"

מי שקורא את העדויות הללו, את תהליכי ההידרדרות המהירים שמתוארים בהן, יוכל לחוש את עוצמתם של כוחות הפירוק ההרס והכאוס.

פתאום כל כך קל לתפוס, שלרבים מאלה שמצאו את עצמם (לרוב שלא מרצונם), בתוך הוויית הכיבוש, לא היה שום סיכוי לעמוד מול הכוחות והפיתויים הללו.

רק האינתיפאדה, שפרצה בסוף 1987 – עשרים שנה לאחר תחילת הכיבוש – הביאה להתפכחות בקרב ישראלים רבים והקתה בהם את טעמם של פיתויי הכיבוש וחדוות השררה, ואת ההתאהבות הזאת, שקשה עד מאוד להודות בה, ההתאהבות של ישראל במצב הכיבוש.

*

המחקר מתאר פלוגה אחת. קבוצה של אנשים צעירים, שעוצבו במערכת החינוך הישראלית, על פי ערכיה של המשפחה היהודית-הישראלית הממוצעת. משורה לשורה נשברים שרידי האשליה ומשאלת הלב (הנאיבית, המטומטמת), ש"לנו זה לא יכול לקרות"; שמנגנוני החיסון המוסריים שלנו, כעם, חזקים יותר משל עמים אחרים.

כותבי המחקר מקפידים לחדד את ההבדל בין "ברוטאליות של חיילים המשרתים חברה בעלת ערכים מוסריים", לבין "רצח המוני המתבצע בהשראת משטר גזעני". בצדק הם מציינים, שכיוון שבישראל לא הייתה אינדוקטרינציה שלטונית לטיהור אתני, הרי המיקוד של המחקר הוא "ברמת המיקרו של יחידות צבאיות קטנות".

אולם גם מבלי להיגרר להשוואות נואלות למשטרים שערכו רצח עם או טיהור אתני, עדיין מעורר המחקר מסקנות מרות.

אחרי כמעט עשרים שנה מאז שהתרחשו הדברים המתוארים בו, אפשר לומר שכיום, מבחינות רבות, חלקים לא מעטים של החברה הישראלית משרתים בפלוגה הזאת. שכן, האם לא ניתן לחלק את החברה הישראלית כולה – ביחסה לכיבוש ולמה שמתרחש בו – על פי אותה "חלוקת תפקידים" שהתקיימה גם בפלוגה? האם איננו מכירים את "אבות הטיפוס" שיצר היחס השונה לכיבוש? את שיכורי הכוח והמטיפים לאלימות, ל"יד חזקה" ל"חינוך העם הפלסטיני", לצריבת תודעתו ולשבירת ידיו ורגליו ורוחו; את אלה שרק תומכים בראשונים כ"רוב דומם", אבל אם תיקרה להם ההזדמנות יפעלו כמותם; את אלה שלא תרמו לברוטאליזציה, אבל גם לא עשו דבר למונעה; את אלה שלא ראו ולא שמעו דבר, גם כאשר הוא התרחש מול פניהם ממש; את אלה, המעטים יותר, שהתנגדו למעשי ההתעללות, שסירבו להשתתף בהם, שניסו לבצע את תפקידם בלי לגרום סבל מיותר; את אלה שקמו ומחו ממש – "הלשינו" על פי חבריהם – ואילצו את השלטונות (קרי: הצבא) לטפל סוף סוף בשערורייה המתמשכת.

והאין הנימוקים, הנשמעים בוויכוח הציבורי בארץ בזכות הכיבוש, מהדהדים לא פעם את נימוקי החיילים האכזריים ביותר? "אתה לא יכול לרוחם על אנשים ששונאים אותך", אומר חייל אחד, ואחר מנמק: "האוכלוסייה מבקשת את זה. אין מה לעשות... כי אחרת הם לא היו יורים בנו, אם לא היו רוצים שנירה בהם" (אליצור וישיקרין, כאן). האם לא נוצרה בישראל, במהלך השנים, תרבות שלמה, ערמומית ויעילה, של הסתרת המציאות וטיוח העוולות, ועיקור השפה המתארת אותן? ואגב כך, משהו על שפת המחקר הזה: נדמה שחלק מהזעזוע שהוא מעורר נוצר בגלל הפער בין השפה האקדמית, המדעית, המנופה, לבין שפת העדויות עצמן, שפה עירומה ואלימה, דלה ועילגת ובסיסית, שרסיסים של שפה תקנית יותר, "תרבותית" יותר, מאזורי חיים אחרים ורחוקים, צפים בה כמו שברי ספינות טרופות. גם סוג הדיבור הזה מעיד, בדרכו, על התהליך הגדול כולו.

*

אין לאיש זכות לפטור את העדויות המופיעות במחקר שלפנינו בתירוף שמדובר במיעוט, ביוצאים מהכלל, בעשבים שוטים. גם אם זה כך (הלוואי), אין ב"תשובות" כאלה לבטל את מה שמוטח כאן בפנינו: ראשית, המחקר מעלה בבירור של"מיעוט" הזה היה גיבוי רחב, ברמות הגבוהות של הפיקוד (כלומר, של "הסמכות המוסרית", כביכול), ושהמערכת כולה שכללה את עצמה כך שלא תיאלץ באמת לעמוד מול המעשים ומול העושים אותם – לא היא וגם לא אף אחד מן היחידים השותפים לה. ושנית, גם אם מדובר במיעוט, הרי המיעוט הזה ניסח בהתנהגותו – וגם הוציא אל הפועל – מעשים ואופני התנהגות שבמדינה מתוקנת הם בדרך כלל מודחקים, מעודנים, מאוזנים על ידי מערכת בלמים של ערכים ואיסורים, של בושה ואשמה. מה שמתואר כאן מעיד (בפעם המיידוע-כמה, אבל בעוצמה רבה מהרגיל) עד כמה המחסומים שהציבה החברה הישראלית בפני כוחות התוהו שלה עצמה נפרצו, וכמה היא חשופה כעת להמשך התפשטותם של אופני התנהגות וחשיבה כאלה גם בתוכה פנימה, וגם כלפי זרים (ובוודאי כלפי ה"זרים" שבתוכה, ערביי ישראל, למשל, אבל גם קבוצות אחרות שה"מרכז" רואה אותן כזרות).

וזה בפירוש אינו סיפורם של יחידים. זה גם סיפורם של רבים אחרים: אלה שעוללו את המעשים, ואלה שרק בגלל פחד מעונש כלשהו לא עשו את מה שבעצמם רצו לעשות; אלה שרק השתעשעו להם קצת בחרדתם ובכניעותם

של איש או אישה שהיו נתונים ולו לרגע אחד למרותם, לשרירותם; אלה שביצעו מעין "הפרטה" רגעית של איזה רוע גדול וכללי; אלה שטעמו את הכיף הלא-נורמלי של פריקת העול המוחלטת. איך אמר החייל שרואיין במחקר: "מה שהכי חשוב שזה מוריד ממך את העול של החוק. אתה מרגיש שאתה החוק. אתה הקובע. את מבינה? אין לך יותר חוקים, כאילו מהרגע שאתה יורד מהמקום שנקרא ארץ ישראל, ונכנס לתוך מחסום ארז, לתוך רצועת עזה, אתה החוק, אתה אלוהים" (אליצור וישי-קרין, כאן).

במשך השנים, האנשים שעוללו את הזוועות המתוארות במחקר נספגו בינינו, נעלמו באלמוניות של היומיום. אפשר לשער שרובם הפכו לאזרחים טובים, לאנשי משפחה ועבודה. ייתכן שאחד מהם הוא סוכן הביטוח שלך או המוסכניק החביב שלך. חלקם בוודאי התחרטו על מה שעשו, ואולי, מי יודע, אף שינו לגמרי את דעתם באשר לכיבוש. אך דרכי ההתנהגות והנורמות שהם הוציאו מהכוח אל הפועל, והעבירו לממשיכיהם בפלוגות ובגודדים ששירתו בשטחים – הלגיטימציה לפריעת החוק ולרמיסת האדם, האנרכיה המוסרית שהם היו שותפים לה, וגייסו את המערכת הצבאית והמדינית כולה לגונן עליה;

בקיצור, המציאות המעוותת הזאת כולה, שהם היו יוזמה וסוכניה (ובמובן מסוים גם קורבנותיה), המציאות הזו היא כיום חלק מן "הלוחות הטקטוניים" שעליהם ניצבת החברה הישראלית. שנים רבות יחלפו עד שהרעלים ששחרר הכיבוש הממושך יתפרקו במחזור הדם הישראלי (אם בכלל), ועד שהחברה הישראלית תיצור בתוכה (אם תצליח) נוגדנים יעילים להם. ולכן, גם אם אין ספק שרובם המכריע של חיילי צה"ל לא איבדו את אמות המוסר שלהם, ושידעו לפעול באופן אנושי גם בתנאים קשים וקיצוניים, הרי שגם להם – ודווקא להם, כמי שיכולים לשמש המחסום האחרון בשטח עצמו מפני חיילים שהמצב עלול לדרדר אותם – חייב הצבא לספק "ארגז כלים" תיאורטי, מוסרי ומעשי שיחוק אותם, שייתן להם את הניסוחים והטיעונים, שיזכיר להם שוב את הערכים ואת הרגישויות הראשונות, האנושיות, בעת שמדינתם ממשיכה לשלוח אותם, זו השנה הארבעים וארבע, אל אזור האסון של הכיבוש. לו הייתי קרוב לאוזנו של הרמטכ"ל, הייתי מיעץ לו לשכפל את המאמר ולזיזם דיונים בו בכל יחידה ובכל קורס בצה"ל, ובעיקר בקורסי הפיקוד.